

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	24
'Aho	Pulelulu, 10 'Okatopa 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Taulangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 24/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

‘Aho : Pulelulu 10 ‘Okatopa, 2018

Taimi : 10.00am.

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea ki he Vahenga Fili Vava’u 16
Fika 05	:	KOMITI KAKATO
		5.1 LIPOOTI ‘A’AHI KI HE NGAACHI VAHENGANGA FILI 2018
		5.1.1 Tongatapu 7
		5.1.2 Vava’u 14
		5.2 Lipooti Fika 1/2018 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Lao (fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 11/2018 mo e 12/2018)
		5.3 Fakamatala Fakata’u ‘a e Komisoni ki he Kau Ngaue Fakapule’anga ki he ta’u 2015/2016 mo e 2016/2017
Fika 06	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki	7
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea	7
Līpooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea Vava’u 16	8
Fakama’ala’ala Līpooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea Vava’u 16	8
Fakama’ala’ala ngaahi pisinisi vāhenga Vava’u 16	9
Ngaahi fiema’u ki he ngaahi hala vāhenga Vava’u 16	10
Fiema’u maama sola ki he vāhenga Vava’u 16	10
Ke hiki hake \$100 vahe kau toulekeleka.....	11
Ongoongo fakafiefia fekau’aki mo e mamata tofua’a vāhenga Vava’u 16.....	12
Ongoongo fakafiefia ki he kava mo e vanila.....	13
Tokanga ki he lahi ngaahi fo’i maama sola Vava’u 16.....	16
Tokanga fekau’aki mo e sivi mo’ui lelei ke a’u ki Ha’apai mo e Ongo Niua	16
Tokanga ke fai ha tautea ki he ni’ihi kaiha’a kava.....	16
Tali fekau’aki mo e hoha’a ki he maama hala vāhenga Vava’u 16	18
Fakama’ala’ala ki he hoha’a fekau’aki mo e sivi mo’ui lelei Vava’u 16	18
Tali Pule’anga fekau’aki mo e ngaahi palopalema ‘ohake līpooti Vava’u 16	20
Tali Pule’anga ki he ngaahi fiema’u sivi mo’uilelei he ‘alu toli.....	21
Tokanga ke vahevahe ke taau e ngaahi vāhenga ‘e 17.....	23
Fokotu’u ke fokotu’u va’a makehe ki he kava.....	23
Me’a Palēmia ki he polokalama <i>reform</i> e Pule’ang	24
Kole 10 miliona ke malu’i’aki kava Vava’u mei he kau Siaina.....	26
Ngāue Pule’anga ki he tafa’aki e fefakatau’aki	28
Tokanga ki he ngaahi faingamalie mei muli he fefakatau’aki	29
Tokanga ki he māketi e kava ki ‘Amelika.....	30
‘Akauni talasiti Pule’anga ke malu’i ‘aki ngoue kava	31
Tali Pule’anga ki he fiema’u sivi mo’ui lelei kau toli.....	34
Palopalema hoko he kau ngāue toli ne foki mai.....	34
Fakama’ala’ala Pule’anga tu’unga Hōtele Puataukanave	36

Fakamālō'ia Pule'anga he tokoni ki he fakamatamata lelei Vava'u.....	37
Pālōti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Vāhenga Vava'u 16	38
Me'a 'a e Sea.....	38
Fokotu'u fakafoki Lao Fakaangaanga fika 11 ki he Pule'anga ke fakalelei'i.....	39
Poupou ke fakafoki Lao fika 11/2018 ki he Pule'anga	39
Tu'utu'uni fakafoki Lao fika 4/2018 ki he Pule'anga ke fakalelei'i.....	40
'Ikai ha to e fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga fika 12/2018	40
Fokotu'u fakafoki loua ki he Pule'anga Lao fika 11& 12.....	40
Pālōti'i 'o tali fakafoki Lao Fakaangaanga fika 11 & 12 ki he Pule'anga.....	40
Alea'i Fakamatala Fakata'u 2015-2017 Komisoni <i>PSC</i>	41
Tokanga ki he fetō'aki <i>CEO</i> mo e Kapineti.....	41
'Ikai kau Minisita <i>MIA</i> he fakapoa ki ai e tokotaha fili ki he <i>CEO</i>	42
Fokotu'u fakalelei'i vā fengae'aki mo e <i>PSC</i> kapau 'i ai ha me'a ke fakalelei'i.....	45
Tokanga ke tau'atāina sino e <i>PSC</i> pea ke fengae'aki mo e Pule'anga.....	46
Fakama'ala'ala kuo pau ke fakatou tali Minisita & <i>PSC</i> tokotaha ke <i>CEO</i>	46
Tali Palēmia he fetō'aki mo e kau <i>CEO</i> mo e Kapineti he vahe \$ tokoni afā.....	48
Tali Palēmia ki he fili <i>CEO</i> e <i>MIA</i>	49
Taukave ne 'osi 'i ai 20 miliona ke fai'aki e ngāue tokoni afā	49
Fakatonutonu 'oku taliui kau <i>CEO</i> & kau ngāue fakapule'anga ki he kakai.....	51
Fakama'ala'ala Palēmia ki he founa ngāue mo e Pangike Māmani.....	52
Taukave Palēmia kuo pau pē hoko fetō'aki he anga e fononga	53
Taukave ha'u liliu mo hono taimi	53
Taukave ka 'ikai lelei vā kau ngāue fakapule'anga & <i>CEO</i> mo e Minisitā ke nau fakafisi	55
Fakatonutonu 'oku 'i ai pe Lao muimui ki ai kau ngāue fakapule'anga.....	56
Tokanga ki he founa & halanga fakahu mai Fakamatala Fakata'u ki Fale Alea	57
Tokanga ke 'i ai ha Komisiona fefine he Poate e <i>PSC</i>	57
Fokotu'u fakafoki Lipooti Fakata'u <i>PSC</i> 'o fakafou mai he founa totonu	58
Hū mai pe Lipooti <i>PSC</i> he founa totonu	58
Tui 'ikai tonu ke fakahū mai ha lipooti 'aki ha <i>cover letter</i>	59
Tokanga ki he fakamo'oni mai <i>CEO</i> /Komisiona 'i loto lipooti kae tu'atakafi e Palēmia ia	61
Tokanga kuo pau ke teuteu'i <i>CEO</i> e lipooti ko e tu'u ia e lao	61
Tokanga tukuhifo ongo Minisitā Kapineti e Palēmia.....	63

Fokotu'u ke fakafoki Lipooti Fakata'u <i>PSC</i> ki he Pule'anga	64
Poupou Palēmia fakafoki Lipooti <i>PSC</i> ke fakalelei'i pea toki fakafoki mai	65
'Ikai tui 'oku fakapotopoto ke to e fakafoki Lipooti <i>PSC</i>	66
Pālōti 'o tali Fokotu'u ke fakafoki Lipooti <i>PSC</i> ke fakalelei'i	66
Kelesi.....	66
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea	67

Fale Alea ‘o Tonga

Taimi: 1005-1010

Satini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke mou hiva mai ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Na’e hua ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki, pea kau katoa mai ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa kotoa ‘o e Falé)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afió, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, ka e ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé, ki he pongipongi ni, ‘aho Pulelulu 10 ‘o ‘Okatopa, 2018.

<004>

Taimi 1010-1015

Poaki

Kalake Tēpile: Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Sea ngata’anga ē ‘a e taliui ‘a e Fale, ko e ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua kei hoko atu ‘ene poaki folau, kei hoko atu ‘a e poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui, tatau mo e ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Polisi poaki me’a tōmui mai, kei hoko atu ‘a e poaki folau ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, poaki folau ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, kei hoko atu mo e poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, poaki folau mo Siaosi ‘Ofa ki Vahafolau Sovaleni. Ko e ongo ‘Eiki Mēmipa ‘oku te’eki ai ke tali honau ui, ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku na me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Hau ‘o e ‘Otu Tonga, Tama Tu’i Tupou VI, tapu atu ki he Ta’ahine Kuini, Nanasipau’u, tapu pea mo Pilinisi Tupouto’a kae ‘uma’ā ‘a Pilinisesi Kalauni. Tapu pea mo Hou’eiki, tapu atu ‘Eiki Palēmia, tapu atu ki he Hou’eiki Minisitā, tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, tapu atu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Mālō ho’omou laumālie lelei ki he pongipongi ni Hou’eiki, ko ‘etau ‘āsenitā ena ‘oku hā atu pē ‘i he pepa ‘oku tufa atu, ko e Līpooti ‘A’ahi Faka Fale Alea ki he Vāhenga Fili Vava’u 16. Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai ‘a e Līpooti.

Līpooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea Vava’u 16

Kalake Tēpile: (Lau ‘a e Tohi Fakahū ‘o e Līpooti ‘A’ahi Vava’u 16)

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

‘Aho 8 ‘Okatopa, 2018

‘Eiki Sea,

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahū atu ‘emau Līpooti ‘A’ahi Faka Fale Alea kuo lava pea kuo kakato hono fakahoko ki he Vāhenga Vili, Vava’u 16.

Taumu’a ngāue ki Vava’u 16 mo e ‘a’ahi na’e fakahokó:

- ke fakaivia mo fakapapau’i ‘e ‘ikai ha taha ‘e li’ekina mo masiva ‘i Vava’u, 16.

Na’e fakahoko ‘a e ngaahi ‘a e ngaahi fakataha fono ‘i he kolo fakakātoa ‘e 12 ‘i he Vāhenga Fili pea pehē foki mo e ngaahi ‘a’ahi mo e talanoa mo e ni’ihi ‘o e ngaahi Potungāue ‘a e Pule’anga pehē foki mo e ngaahi kulupu ngāue kehekehe pē ‘a e kakai pea faka’osi’aki ha feme’a’aki mo e ‘Eiki Kōvana ‘o e Vahefonua ‘o felāve’i mo e ngaahi hoha’a mo e ngaahi fiema’u ‘a e kakai mei he ‘aho 17 ‘o Siulai ki he ‘aho 31 ‘o Siulai, 2018.

‘Oku hā ‘i he Līpooti ni ‘a e ngaahi fiema’u vivili mo e ngaahi fokotu’u fakakaukau mei he kakai ke fakatokanga’i ‘e he Fale Alea pea mo e Pule’anga pea fai ha ngāue ki ai.

‘Oku ou fakatauange pē ‘e laumālie lelei ‘a e Feitu’u na pehē ki he Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ki he ola pea mo e Līpooti ‘o e ‘a’ahi kuo fakahoko ki he Vāhenga Fili Vava’u 16, ki he ta’u 2018.

Faka’apa’apa atu,
‘Akosita H. Lavulavu,
Fakafofonga Fale Alea, Vāhenga Fili Vava’u 16.

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Fakafofonga Vava’u 16, me’a mai.

Fakama’ala’ala Līpooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea Vava’u 16

‘Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, fakatapu heni ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Kāpineti pehē foki ‘a e fakatapu heni ki he Hou’eiki Nōpele, fakatapu foki heni ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

‘Eiki Sea mo Hou’eiki ko e Līpooti ‘oku fakahoko atú ko e ola ia ‘o e ‘a’ahi na’e fakahoko ki he Vāhenga Vava’u 16. Te u feinga pē Sea keu to’oto’o kongokonga lalahi atu pē ‘eku Līpooti, kā ko e kaveinga folau ‘a e finemotu’a ni pea mo e kāinga ‘o e Vāhenga Vava’u 16 ke fakaivia mo fakapapau’i ‘e ‘ikai ha taha ‘e li’ekina mo masiva ‘i he Vāhenga Vava’u 16.

Ko e ‘uluakí Sea, te u lave ki he puipuitu’a ‘o e Vāhenga Vava’u 16. Ko Vava’u 16 ‘oku nofo ai ‘a e kakai fakakātoa ‘e onoafe tupu...

<005>

Taimi: 1015-1020

'Akosita Lavulavu : ... ‘a ia ‘oku kau kotoa ai e fānau pea mo e kakai lalahi. ‘Oku ‘i ai e Pule Fakavahe ‘e 2, pea mo e ‘Ofisa Kolo ‘e toko 12 ‘i he kolo taki taha. ‘Oku ‘i ai e tofi’a ‘o e Tama Tu’í, Tupou VI, ‘a ia ko e Koloheá ia, ko Holonga, pea mo e kāinga ‘o Nōpele Vaha’i, ‘a ia ko e Lolopaongó, Ta’anea. ‘Oku ‘i ai pea mo e ongo matāpule ma’u tofi’a ‘e 2, ‘a ia ko Afu Ha’alaufuli, pea mo Fotu ‘o Leimātu’a. ‘Oku ‘i ai e ngaahi siasi faka-kalisitiane ‘e 9, ‘i he vāhenga Vava’u 16, ‘a ia ko e Siasi Uesiliana, Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘o e Ngaahi ‘Aho Kimui ni, Siasi ‘o Tonga Tau’atāina, Siasi Tonga Hou’eiki, Siasi Katolika Loma, Siasi Maamafo’ou, Siasi Kosipeli, Siasi Penitekosi, pea mo e Siasi Pahai. Pea ko e fakakoloa ia ki he mo’ui fakalaumālie ‘a e kakai ‘oku nofo he vāhenga Vava’u 16, ke nau kau atu ki he’enua ngaahi lotu taki taha. ‘A ia, Sea, ‘oku ou tui pē ke mea’i ‘e he kāinga Vava’u 16, ‘oku mau sa’ia ma’u pē ke mau ofi ma’upē ki he ‘Eiki.

Fakama’ala’ala ngaahi pisinisi vāhenga Vava’u 16

‘Oku ‘i ai e ‘Api Lautohi Faka-Pule’anga, pē ko e *GPS* ‘e 7 ‘i he vāhenga Vava’u 16, pea mo e ako tokamu’a ‘e 6, ‘i he vāhenga ni. ‘Oku fe’unga pea mo e falekoloa fakamovetevete ‘e 33 ‘i he vāhenga fakakātoa, pea mo e pisinisi faka-takimamata pē ‘e 1, ‘a ia ko e matātahi ko ‘Ene’iō. ‘Oku ‘ikai ha to e pisinisi ‘i he vāhenga Vava’u 16, makehe mei he falekoloá, ke ngāue pē ma’ungaue ai ‘a e kāinga ‘o e vāhengá ‘Oku toko si’i ‘aupito ‘a e kakai ‘oku ngāue faka-Pule’anga, mo ngāue ‘i he ngaahi kautahá. Ko e pēseti e 4 ‘o e kakai ‘o e vāhenga ‘o Vava’u 16, ‘oku ‘i ai ‘enua ngāue tu’uma’u. Pea ko e pēseti leva ‘e 96 ‘o e kakai ‘o vāhenga Vava’u 16, ‘oku ma’u pē ‘enua mo’uí, mei he ngāue ki tōkangá, pē ko ‘enua ngāue ko e toulālanga he kakai fefiné. ‘Oku fe’unga pea mo e kulupu toungeāue ki ‘utá ‘e 34, ki he kakai tangatá, ‘a ia ko e ngaahi kulupu toungeāue ko ení, ‘oku nau ‘alu pē ‘o toungeāue ki ‘uta ‘i he ‘aho kotoa pē. Pea ko e ‘avalisi ‘enua totongi ki he houa ‘e tahá, ko e pa’anga ‘e 10 ki he pa’anga e 15 ki he houa. Pea ‘oku tipeni pē, kapau ko ha tō kava, pē ko ha keli, ‘e pa’anga ia e 15 ki he houa, pea kapau leva ko ha huo pē ko ha kini, ‘e pa’anga leva ia ‘e 10 ki he houa.

‘Oku fe’unga pea mo e kulupu toulālanga ‘a e kakai fefiné ‘e 45, fakakātoa ‘i he vāhenga Vava’u 16. Pea ‘oku kau fakataha heni ‘a e fānau fefine kuo nau nofo mai pea mei he akó, pea mo e hou’eiki fefine, ko e ngaahi fa’ē. Pea ko ‘enua ngāue ‘oku fakahoko ia ‘i he ‘aho pea mo e po’uli. ‘I he’ene tu’ú, ko e lahi taha ‘a e ngaahi kavenga fakapa’anga faka’aho ‘a e ngaahi fāmili, ‘oku fua ia ‘e he si’i ngaahi fa’ē ko ení.

‘Oku ‘ikai ha ‘Apitanga Polisi ‘i he vāhenga Vava’u 16. Na’e ‘i ai pē, pea kuo ‘osi mate ia. Ko e *Health Clinic* pē ‘e 1 ‘i he vāhenga, ‘a ia ‘oku tu’u ia ‘i he vāhenga Hahake, ka ‘oku ‘i ai e faka’amu, ke vave mai ha taimi ‘e tu’u pea mo ha *Health Clinic* ‘i he vāhenga Leimātu’á. Ko e mala’e vakapuná, pē ko e Lupepau’u *International Airport*, ‘oku tu’u ia ‘i Leimātu’á ‘i he vāhenga ‘o e finemotu’a ni. ‘Oku ‘ikai ha *public transport* ‘i he vāhenga Vava’u 16, ‘o hangē ko Tongatapú ni, ke ‘i ai ha pasi ‘oku lele ‘i he taimi ki he taimi, ki he koló ‘o fetuku ‘a e fānau akó, pea mo e kakaí. Ka ‘oku taki taha kumi pē ‘e he ngaahi koló, ‘a e pasi sikolasipi, ke fetuku ai ‘a e fānau, ki he akó, pea mo foki.

Ko e kongá ‘uluaki ia, Sea, ‘a e puipuitu’a ‘eku lipootí. Ko hono uá leva Sea, ko e ngaahi fiema’u pea mo e kole mei he kolo taki taha ki he Fale Aleá, pea mo e Pule’angá. ‘A ē na’e lava pē ke mau fakahoko pea mo e kaungāue pea mei Fale Alea ni, ‘a ia ko Catherine Kalamafoni, pea mo Sione Tupou, ‘a e ngaahi fono ‘i he kolo taki taha.

Na’e lava lelei e fono, pea mo e talanoa mo e kakai ‘o e ngaahi kolo ko eni ‘e 12, ‘a ia ko Koloa, Hōleva, Tu’anequivale, Ha’alaufuli, Ha’akio, Houma, Mangia, Ta’anea, Holonga, Mataika, Feletoa, pea mo Leimātu’a. Pea ko e kongá pē eni ‘enau ngaahi fiema’u vivilí, te u ‘oatu, pea ko e toengá leva ‘oku hā kotoapē ia ‘i he lipooti.

Ngaahi fiema’u ki he ngaahi hala vāhenga Vava’u 16

Ko e ‘uluakí, Sea, ko e hala ngoue, pea mo e hala ‘o e ngaahi koló, ke tanu pea mo valitā. Pea mo e fiema’u faka’amu ke ‘omai ‘e he Pule’anga ha fa’ahinga palani pau mo ha taimi pau, mo e māhina, mo e ta’u, ke nau talamai ai e taimi ‘e fakahoko ai ‘a e ngaahi fakalelei ko eni ko ē ki he ngaahi hala ko ē he vāhenga Vava’u 16. Ko ‘enau ngaahi...

<006>

Taimi: 1020-1025

'Akosita Lavulavu : ma’u’anga vai fakakoló. Kau heni hono vili fo’ou ‘a e ngaahi vaí, pea mo e ngaahi tangikē, ke fakalahi ki he ‘enau tānaki’anga vaí, pea mo e tangikē filita ke nau inu mei ai.

Ko e ngaahi fale lālanga ‘e 30, ‘oku fiema’u ke fakalelei’i ‘a e kongá, pea mo e kongá leva ke langa fo’ou. Pea ko e langa ko eni pē ko hono fakalelei’i ‘a e ngaahi fale lālanga he vāhenga Vava’u 16, ko e faka’amú Sea, ke ‘i ai ha ngaahi *bathroom facilities* hūfanga he fakatapú, pea mo ha ki’i peito he fale lālanga takitaha, he ko e feitu’u eni ‘oku ngāue ‘aho kakato pea mo po’uli ‘a e si’i ngaahi fa’ē.

Fiema’u maama sola ki he vāhenga Vava’u 16

Ko e ngaahi maama halá, ‘a ia ‘oku fiema’u pea mo e ngaahi maama *solar* ki he ngaahi koló. Ko e kole pea mo e fakatangi eni ki he Pule’angá, ke fakamolemole ke tokoni mai mu’a, ke ‘omai ha ngaahi maama ki he Vāhenga Vava’u 16. Ke maama ‘a e hala fononga ‘a e si’i kau toulekeleká pehē ki he kāinga ‘enau fononga atu ki falelotu he taimi hengihengí. Pehē ki he ngaahi hala fononga ko eni ko ē ki he ‘apiako lautohí, he taimi ko ia ‘oku fai ai ‘a e pō ako ‘a e fānau. Ko e

ngaahi fale talitali'anga pasi ki he ngaahi koló, he 'oku 'uheina ma'u pē 'a e fānaú he taimi ko ia 'oku 'uha aí.

Ko e fiema'u 'e tahá Sea, ke 'i ai ha *tractor* fo'ou mo ha seti me'angāue ke tokoni ki he kau ngāue ki 'utá, 'oku 'ikai ke fe'unga 'a e me'angāue lolotongá. 'Oku faka'au ke toe lahiange 'a e ngoue 'a e kāingá, kae toe fakatuai 'a e tō ngoue 'a e kāingá, koe'uhi pē ko e me'angāue. Kae tautautefito ki he taimí ni, na'e Tō Folofola foki 'a e Tama Tu'í he Faka'ali'ali Ngoué, ke mau tō 'a e vanilá teuteu ki he *Expo 2020*, pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu ke mau tō leva 'i he taimi vave ni mai pē, Pea ko ena kuo fakahā mai pē 'e he 'Eiki Minisitā Ngoué, kuo fisi pea kuo matala 'a e vanilá 'i he taimí ni, hili ia ha ta'u 'e 2 pē 3 nai 'a e 'ikai ke toe 'i ai ha vanila 'e fua 'i Vava'u, Ka ke kātaki pē Sea 'a e Fekau hono 11 'a e Lolo-'a-Halevalú, 'a Vava'u Lahi na'a tō 'i he *Expo 2020*. 'A ia ko e kole ia pea mo e fakatangi ki he 'Eiki Minisitā, ha ki'i palau mo ha ki'i me'a ngāue ke tokoni mai ki he kāinga. Ko e mahu'inga 'o e vanilá Sea he 'ahó ni, kuo a'u ki he pa'anga 'e *USD700* pea ko e 700 'Amelika ki he kilo mōmōa. Ko e fiema'u ha loli toni 'e 3 ke tokoni ki hon uta mai 'a e lou'akau 'a e finemātu'á pea mei 'uta ki kolo. Pea 'ikai ko ia pē, kae toe tokoni ki he kakaí mo e ngaahi fāмили 'oku 'ikai ha'anau me'alele ke uta 'enau ngaahi tokonakí pea mei 'uta, pea mo hono 'ave ki he māketi Neiafú.

Ko e fiema'ú pea mo e fakatangi ki he 'Eiki Minisitā Akó, ke tokoni mai mu'a ki hono feinga ke langa 'a e 'apiako lautohi he kolo ko Hōlevá, he 'oku fu'u mama'o 'aupito 'a e lue lalo 'a e fānau pea mei Hōleva ke Tu'anekivale. 'I he taimi tatau, 'oku 'i ai 'a e tokanga ki he 'apiako lautohi faka-Pule'anga 'e taha 'oku tu'u ia 'i he loto vaó, 'a ia 'oku tu'u ia 'i he vaha'a 'o Mangia, Houma pea mo Ha'akio. 'A ia ko e palopalema ko ení, 'ai ai 'ene tu'u he vaó, mo e toe palopalema 'a e *bathroom facilities*. 'A ia kapau 'e mate 'a e vai ia 'i he kolo ko iá, ko e mate ai pē 'a e vai ia ki he 'apiako ko ení, pea *half day* ai pē 'a e fānau akó ia, 'i he 'aho ko ia.

Ke hiki hake \$100 vahe kau toulekeleka

Ko e fiema'u 'e tahá Sea, ke hiki hake 'a e pa'anga fakahounga'ia 'o e kau toulekeleká, na'a lava ke hiki hake 'o pa'anga 'e 100 'i he māhina. Fakatokanga'i ange Sea pea pehē ki he Hou'eikí, 'oku 'ikai ko ha vahe, ka ko e fakahounga'ia eni 'a e a'usia 'e he ni'ihi 'a e fu'u ta'u, ko e ta'u 70. Pea pehē foki mo 'enau kole ke holoki 'a e ta'u motu'á, pea mei he ta'u 70 ki he ta'u 65, pea mo e faka'amu ke *eligible* ha taha 'oku ne a'usia 'a e ta'u 70, ki he pa'anga fakahounga ko ení, pē 'oku te kei ngāue Pule Fakavahe pē ko e Faifekau Mālōlō he Siasi Tonga Tau'atāiná, ke nau kei malava pē ke nau lavemonū he pa'anga fakahounga'ia ko eni 'enau a'u ki he ta'u 70 Sea.

Ko e fakatangi mai mei he kāingá 'oku nau ō 'o faka māketi he Māketi 'Utukalongalú, ko e fakatangi Sea, kuo si'isi'i fau 'a e ngaahi 'elia 'i he māketí, ke lava 'o fai mei ai 'a e faka-māketi. Kuo a'u mai eni 'a e faka-māketi ia kitu'a he māketí, a'u mai pē ki he feitu'u tau'anga kā, pē ko e *car park*..

<008>

Taimi: 1025-1030

'Akosita Lavulavu: ...Pea na'e 'osi 'i ai pē pea mo e me'a na'e hoko na'e 'i ai e me'alele ia 'oku

maumau mahalo ‘ene me’ata’ofi ia ‘a’ana ko ‘ene hifo pē fo’i hifo ko ē he ANZ ‘o pae’i katoa e māketi ko ē ‘oku nau fakamāketi ko eni ko ē ‘i tu’a ko eni ko ē ‘i māketi. ‘A ia Sea ko e taimi ko ē ‘oku la’ā ai pea mo e taimi ko eni ko ē ‘e ‘uho’uha ai ‘oku ‘i ai e uēsia lahi heni ki he si’i kāinga. Pea ‘oku ‘i ai pē me’a nau ‘ohake Sea ‘oku hangē eni ia ‘oku nau totongi foki nautolu ia ke nau ō ‘o fakamāketi ‘enau māketi ko eni ka ‘oku hangē eni ia ‘oku nau totongi nautolu ia Sea ke nau ō tu’u he la’ā pea mo e ‘uha ‘i he māketi ke fakatau ai ‘enau ngoue. ‘A ia ko e anga pē ia e kole pea mo e faka’amu ke tokoni mai e Pule’anga ki he si’i kāinga ‘i he māketi ko eni. Ko e ni’ihi pē ia e ngaahi me’a na’e fai ki ai ‘a e fakatangi pea ko e toenga leva ‘oku hā kotoa pē ia ‘i he līpooti.

Ongoongo fakafiefia fekau’aki mo e mamata tofua’a vāhenga Vava’u 16

Sea te u faka’osi ‘aki pē ha fanga ki’i ongoongo fakafiefia pea mei he Vāhenga Vava’u 16 pea mo Vava’u. Na’a ku lava atu ‘o fe’iloaki pea mo e ni’ihi e ngaahi ‘ulu’i Potungāue ‘i Vava’u pea pehē foki mo e ‘Eiki Kōvana pea mo e ni’ihi ‘o e ngaahi pisinisi fakatakimamata. Na’e kau foki ‘emau ‘a’ahi ko eni Sea ‘emau ‘a’ahi ki he ngaahi tofua’a. ‘A ia ne mau mamata mo kakau pea mo e ngaahi tofua’a. Kau eni Sea ha fo’i *activity* fakatakimamata fakalata mo’oni pea ko e fielau ai pē Sea ‘a e hēhē’ia e kau muli ‘o nau *spend* ‘a e pa’anga lahi lau afe ke nau ōmai ki Vava’u Lahi ‘o mamata ‘i he ngaahi tofua’a pea mo kakau mo e tofua’a. Kau eni ha *activity* lelei mo’oni. Pea ‘oku ‘i ai pea mo e faka’amu ‘a e *Whale Watching Association* ke ‘i ai ha ngāue vāofi ‘aupito ‘a e Pule’anga kae tautautefito ki he Potungāue Takimamata ke lava ke *sustain* e *activity* fakatakimamata ko eni he ‘e a’u pē ki ha tu’unga ‘e toe lahi ange ‘a e kakai te nau folau mai ko e ‘uhinga pē ko e kakau mo mamata pea mo e tofua’a.

‘Oku ou loto pē ke u fakahoko atu Sea kuo kamata ke to e lahi ange pē tokolahi mai ‘a e kau folau’eva’eva ki Vava’u ‘i he *whale watching Season*. Ko ‘ene toki lava eni ke fonu kotoa ‘a e ngaahi fale tali fononga pē ko e ngaahi *accommodations* ‘i Vava’u ‘o kau ai ‘a e hōtele ‘a ‘etau ki’i motu’a Vava’u ‘a, ko e Puataukanave *Hotel*. Fonu kotoa e ngaahi loki ‘o e hōtele ko eni Sea pea ko e me’a fakafiefia mo’oni eni ki Vava’u he lava ke *occupy* katoa ‘a e ngaahi fale tali fononga ko eni. Pea fakatalanoa pea mo e motu’a ko eni Sea, kuo ‘osi ‘i ai ‘a e ngaahi *booking* ia ki he ta’u fo’ou pea mo e ta’u hoko mai.

‘Oku hā mahino heni Sea ‘a e to e lahi ange ‘a e kau, ‘e to e lahi ange e kau folau’eva’eva mai ki Vava’u Lahi. ‘Oku ‘ikai ko e kau *whale watching operators* ‘oku nau *benefit* pea mei he *whale watching* pea mo e *swimming with the whales* ka ‘oku kau ai pea mo e ngaahi *taxi*, ko e ni’ihi ‘oku fakamāketi pea mo e ngaahi falekai, ko e kautaha vakapuna ‘oku nau benefit kotoa Sea pea mei he taimi ko ē ‘oku folau mai ai ‘a e kau folau’eva’eva ‘i he fo’i *activity* ko eni ko ē ko e mamata mo kakau mo e tofua’a. ‘I he taimi tatau Sea na’e, na’a nau *comment* mai ‘i he fiefia ke lava ke folau hangatonu mai ‘a e ni’ihi e kau folau’eva’eva pea mei Fisi ki Vava’u ‘i he vakapuna *Fiji Airways*, na’e tokoni lahi ‘aupito eni. Kai kehe neongo e ngaahi me’a ko eni Sea ‘oku ‘i ai e fakamālō lahi heni ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia pea mo e ‘Eiki Minisitā ‘o e Takimamata ‘i he tokoni lahi kuo ne fai ke to e lelei ange ai ‘a e tu’unga ‘o e takimamata ‘i Vava’u pea mo e kole atu ai pē ki he ‘Eiki Minisitā pē ‘e lava nai ‘o tokoni mai ki hono to e fakalelei’i ‘a e ngaahi feitu’u fakatakimamata hangē ko e ‘Esi ‘o Sālote, ‘a e *look out* ko ia ke tokoni ke to e, ke fakalelei’i ma’ae kakai he taimi ko ē ‘oku nau ō ange ke nau mamata ‘i he *tourist attraction* ko eni.

Pea ko e me'a fakafiefia Sea kuo tokoni mai 'a e 'Ofisakolo 'o kolo Holonga pea mo e to'utupu 'o e kolo ko ia ki hono tokanga'i, tokanga ke ma'a ma'u pē 'a e fo'i feitu'u ko eni ki he taimi ko ē 'oku 'eva atu ai 'a e kau fola'eve'eva 'oku ma'a.

Ongoongo fakafiefia ki he kava mo e vanila

Ko e me'a hono ua leva Sea ki'i ongoongo fakafiefia 'e taha kuo lahi e ngoue *vanilla* pea mo e ngoue kava mo e ngaahi ngoue kehekehe pē kuo lava 'o tō 'i he vāhenga Vava'u 16. Pea fakatatau pea mo e līpooti ...

<009>

Taimi: 1030 - 1035

'Akosita Lavulavu: .... kuo mau fakahoko pea mau ma'u, 'oku fe'unga pea mo e fu'u kava 'e 6.4 miliona, 'a ia ko e fo'i 'eka ia 'e tahaafe teau hiva fā poini valu. 'Oku fakafuofua ki he mahu'inga 'e tahaafe hivangeau uanoa miliona 'a e kava kuo lava 'o tō 'i Vahenga Vava'u 16. Pea ko e kau tō kava lahi taha 'i Vava'ú, ko e kau tangata'eiki pē pea mei he vāhenga e finemotu'a ni.

'Eiki Sea: Fakafofonga na'a ke me'a mai ko e pa'anga 'e tahaafe miliona?

'Akosita Lavulavu: Tahaafe hivangeau uanoa (1920) miliona, 'a e mahu'inga 'a e kava ko ē 'e 6.4 miliona 'oku tō 'i he Vāhenga Vava'u 16. 'A ia Sea ko e ngaahi kava lahi taha 'i he Vāhenga Vava'u 16 ko e kau tangata'eiki ia mei he vāhenga e finemotu'a ni. 'A ia ko Misimoa Pāmaka pea mo Sione Lisala e ni'ihi. 'Oku 'i ai e kole ki he 'Eiki Minisitā *Trade* pea mo e Pule'angá Sea. Ko e kava foki pea mo e vanilá 'e lava 'o tokoni ia ki he langa faka'ekonōmika 'a e fonua ni. Ko e kole atu pē Sea ki he 'Eiki Minisitā na'a lava ke tokoni mai ke 'i ai ha māketi ke lava 'o fakatau atu ki ai e kava. 'Oku mahino foki Sea, he 'ikai ke tau lava tautolu ia 'o *compete* pea mo e ngaahi fonua muli 'i ha ngaahi me'a 'oku *manufacture* pē ko e tafa'aki faka-IT mo e ngaahi me'a pehē, he 'ikai ke tau lava tautolu 'o *compete* mo nautolu.

Ka 'e lava tautolu ia 'o *compete* pea mo e ngaahi fonua, he 'ikai ke tau, ko e me'a 'e lava ke tau 'oatu ki he maketi 'o fakatau atu, ko 'etau ngaahi ngoue hangē ko e kava pea mo e vanila, lava 'o tokoni ia ki hono fakamāketi atu pea ma'u mai ha pa'anga lahi ki he fonua ni. Ko e me'a 'oku kehe ai 'a Tonga ni pea pehē ki he ngaahi Pasifikí, fonua Pasifikí Sea ko e 'ikai ke tau lava tautolu 'o *compete* pea mo e ngaahi fonua muli 'i he me'a ko e kava pē ko e vanila he 'oku tau ma'u kotoa ia 'etautolu. Pea ko e 'uhinga ia 'oku *unique* ai 'a Tonga ni pea mo e ngaahi fonua Pasifikí he 'oku tau lava tautolu 'o tō e kava 'o ma'u ha ngaahi kava 'oku lelei. 'I he taimi ní Sea ko 'Amelika, 'oku a'u eni ia ki ha tu'unga ko e kau pālangí eni ia 'oku nau faikava mo nautolu ia 'aki e, 'a e kava ko eni mei he ngaahi fonua Pasifikí. Ka ko u faka'amu pē na'a lava ke fai ha fengāue'aki ke 'i ai ha maketi pau 'e lava ke fakatau atu ki ai 'a e kava ko eni ko ē kakaí he 'oku pa'anga 'e 150 nai 'a e kava ki he kilo, 150 'Amelika. Pea kapau 'e 'omai ia ki Tonga ni, tau pehē pē 'oku pa'anga ia 'e 300 ki he kilo kava hono 'ave ko ē ki 'Amelika.

Kaekehe Sea ko e taha eni e ngaahi taumu'a na'a mau ngāue ki ai pea mo e vāhenga ke feinga ke 'i ai ha, ke feinga ke tō taki 'eka 'e 1 'a e ngaahi fāmili ke tokoni ki he ngaahi langa fakalalakala

faka'ekonōmika pea pehē ki he ngaahi fakalalakaka 'a e ngaahi fāmili ke fua 'a e ako 'a e fānau, pehē ki he ngaahi kavenga 'i he siasi pea mo e sōsaietí. Ko u loto pē Sea ke u to'o e faingamālie ko ení ke u fakamālō heni ki he ongo Pule Fakavahe, kia Paea Uasikē pea mo Mapa Hafoka pea pehē ki he kau 'ofisakolo kotoa pē 'o e Vāhenga Vava'u 16 'i he tokoni lahi pea mo e fepoupouaki, fengāue'aki kotoa pē 'oku lava ke mau fakahoko ke lava 'a e ngaahi ngāue ko eni ko ē kuo mau fokotu'utu'u ma'a e vāhenga.

'I he taimi tatau Sea ko u faka'amu pē ke u fakamālō heni ki he 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia mo e kotoa e Hou'eiki Kapinetí he tokoni kotoa pē 'oku nau fakahoko. Neongo 'oku 'i ai e fanga ki'i tokoni iiki ka ko e tokoni lahi 'aupito ia kia mautolu pea 'oku mau hounga'ia 'aupito mautolu ia Sea he lava ke mau fakatangi atu ki he Pule'angá pea nau ala mai 'o tokoni mai ki he kāinga 'i he taimi 'oku mau tangi atu aí. 'I he taimi tatau Sea 'oku faka'amu pē ke u fakamālō heni ki he kau taki lotu pehē ki he kāinga kotoa pē 'i he Vahenga Vava'u 16 'i he poupou pea mo e tokoni ki he ngaahi ngāue kotoa lava ke fakalalakaka ai 'a e vahenga vava'u 16. Fakamālō foki heni Sea ki he ongo 'ofisa pea mei Fale Alea ni na'e lava ke mau lele atu 'o fai 'a e 'a'ahi ko ení. Fakamālō foki Sea ki he Feitu'u na pea pehē ki he Kalake Pule mo e kau ngāue 'o e Fale Alea 'i he tokoni pea mo e ngaahi ngāue kotoa pē 'oku fakahoko mai ki he finemotu'a ni pea mo vāhenga vava'u 16. Ko e līpooti ia pea mei he vahenga vava'u 16. Pea ko u fokotu'u atu. Mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisita Ako.

Tali Pule'anga ki he fakahoha'a he tafa'aki e ako

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e 'Eiki Sea e Fale Alea 'o Tonga. Tapu ki he 'Eiki ...

<001>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Minisitā Ako: ... Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Nōpele e fonua tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Fakafeta'i ki he 'Otua mālō e fakalaumālie e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki e Fale Alea 'o Tonga. Pehē 'a e fakamālō lahi ki he Fakafofonga Fale Alea Vava'u 16 'i he ongoongo lelei kuo tau fanongoa. Mo'oni foki ko 'etau folau vakapuna ko 'etau 'uluaki tu'uta pē 'i he vāhenga 'o e Fakafofonga ko eni. Pea ko hono 'uhinga ia 'oku ui ai ko e Uho 'o Vava'u.

Pea kuo tau fanongo ki he ngaahi fakamatala ko e pa'anga 'e 1900 miliona 'e ma'u he vāhenga ko eni koe'uhí ko 'enau tō kakava 'oku fai. Ka ko u fiefia ke u fakamālō kiate ia koe'uhí ko e tokangaekina 'o e ako. Hangē ko e me'a na'a ne fakahoko mai ko e faka'amu ke langa ha 'api lautohi 'i Hōleva. Ko e kole ko eni ne 'osi 'omai pea na'e 'osi fai e ngāue ki ai 'a e kau 'ofisa ako 'i Vava'u. Ko e, 'oku 'i ai 'a e 'apiako ko e *G.P.S* Koloa. Ko e Lao 'o e Ako 'oku ne tuhu'i mai totonu ke fokotu'u ha 'apiako 'i he maile 'e taha 'o ha feitu'u 'oku nofo'i. Ko e mahu'inga'ia ia 'a e Ha'a Tu'i pea mo e Pule'anga 'i he fai 'o e fatongia ako. Pea 'oku mahu'inga 'a e kole ko eni 'o hangē ko e kole ko eni 'oku fai ki Hōleva 'oku fiema'u ha kekekele 'oku fiema'u ha kau ako ke ako'i ai pea 'oku fiema'u pea mo e faiako. Ko e savea ko eni na'e fai ko eni 'e he kau 'ofisa kuo

‘osi ma’u mai e savea ko ia pea tuku pē mu’a ke ma toki talanoa ki ai pea mo e Fakafofonga pē ko e hā e me’a ‘e fai. Na’a ‘ai ange ko e kau ako ko eni ko ē ‘i Hōleva ko ha toko tolu pē ia. Na’a ‘oku lelei ange pē he ‘oku hala lelei pē ‘a e hala ki he *G.P.S* Koloa. Na’e langa ia he Pule’anga Tāhiti pea ko e ngaahi faleako lelei ‘aupito ia ‘oku ‘i ai pea ‘oku ‘i ai mo e kau faiako. Pea kapau ko e kau ako ‘oku toko tau pehē pē ko e kau ako ‘oku toko fā kalasi taha ‘e taha ko e toko taha.

Ko e kalasi ua ‘oku tokotaha kalasi tolu ‘oku tokotaha kalasi fā ‘oku toko taha ‘e fiema’u pē ‘a e faiako ia ‘e taha ki ai. ‘A ia ‘oku mau ui ia ko e *sole class*. Pea kapau leva ‘oku ‘i ai ha kalasi ‘e ua ‘e fakataha’i ‘oku mau ui ia ko e *composite class* pea kapau leva ko e kalasi ‘oku ma’u pē tokolahi fe’unga ki he tokolahi pea mo e faiako ‘oku mau ui ia ko e *sole class*. Kae kehe ka ko e, ko u fakamālō’ia ‘aupito ‘a e Fakafofonga ‘i he tokangaekina ‘o e ako kae tuku pē mu’a ke fai ange ha’atau to e, mau to e talanoa ki ai koe’uhí ko e līpooti. Na’e ‘osi fai e līpooti ia ‘e he kau ‘ofisa ako ko ena ko ē ‘i Vava’u mo ‘enua savea na’e fai ki ai. Kae, ka ko u fakamālō pē ki he Fakafofonga pea ka tuku mu’a ke ‘osi pē eni kae fai ha fētalanoa’aki ki ai. Mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Vava’u 16.

‘Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea pehē foki ki he Fale ‘eiki ni. Ka ko u fakamālō heni ki he ‘Eiki Minisitā Ako Sea. Pea ko u tui pē ‘e vave ni pē hamau ngāue fakataha pea mo e ‘Eiki Minisitā ke lava ‘a e ‘apiako ko eni. Ko e tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai e ‘apiako ko eni pea mo e tokolahi e fānau ko eni ko ē ‘i Hōleva Sea ‘oku nau toko 19 taimi ni ‘i Hōleva. Ka ko u fie, ki’i fakatonutonu atu pē Sea ‘eku lave ko eni ko ē ki he mahu’inga ko eni ko ē ‘e kava ko ē 6.4 miliona ‘oku tō ko ē ‘i Vava’u 16 ‘a ia ko hono mahu’inga ‘oku fe’unga pea mo e pa’anga ‘e 1 piliona 9 ngeau 20 miliona ‘a e mahu’inga ko eni ko ē kava he vāhenga Vava’u 16. Pea ‘oku ke mea’i pē Sea fu’u pa’anga lahi ‘aupito eni ia Sea pea ko e liunga fiha ia ‘a e patiseti ‘a e Pule’anga. Ka ko u faka’amu pē Sea na’a lava ke ‘i ai ha tokanga makehe ...

‘Eiki Sea: Ko e peesi ono ‘eni ‘i ho līpooti ?

‘Akosita Lavulavu: Ko e fo’i *amount* ko eni ‘oku ‘oatu Sea ko e *minimum amount* ia kapau tau pehē ‘e ta’u ‘e tolu ‘a e kava ko e *minimum amount* ‘e lava ‘o ma’u mei ai ko e 1 piliona 9 ngeau 20 miliona ‘e ma’u mei ai. ‘A ia ko e fu’u kava ‘e taha ‘e lava ke ma’u ai ta’u ‘e tolu pa’anga ‘e 300 ngeau kilu ‘e tolu e fu’u kava ‘e taha. ‘A ia ...

<002>

Taimi: 1040-1045

‘Akosita Lavulavu: ‘A ia Sea, ko u faka’amu au ia na’a lava ke tokoni mai ‘a e Pule’anga ki he tafa’aki ko eni ki he kavá pea mo e vanilá. ‘E lava ke tokoni lahi eni ki he ngaahi langa fakalalakaka ‘a e fonua fakalukufua. Hangē ko e faka’amu ko eni ke tokoni ki he ngaahi hala ko eni ki ‘utá. Ke ngaahi ‘a e halá ke faingofua ki he kakai, ke nau ō ‘o tokanga ki hono tō ‘o e kavá, vanila pea mo e ngaahi ngoue kehe ko eni ‘oku lava ke nau tō pehē ki hono feinga ko eni ke fakamaketi’i atu. Ko e anga pē ia, ‘a e tokoni atu ki he tafa’aki ko eni ki he kava. Mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai Ha’apai 13!

Veivosā Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Fakatapu ki he ‘Eiki Palēmīa, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Nōpele, pehē foki ki he Fakafofonga ‘o e Kakai.

‘Eiki Sea, ko e ki’i fokoutua hake pē ko e fie poupu ki he lipooti faka’ofa’ofa kuo me’a mai ‘aki ‘e Vava’u 16. Ka ‘oku ‘i ai pē mo e tālafili Sea. ‘E ‘oatu pē ‘a e poupu pea mo e fehu’i ki he ngaahi me’a mahu’inga kuo me’a mai ‘aki ‘e he Fakafofonga.

Tokanga ki he lahi ngaahi fo’i maama sola Vava’u 16

Ko e fehu’i ‘uluaki eni ‘Eiki Sea, fekau’aki pea mo e peesi 15. ‘Oku ‘asi ai ko e maama hala pea na’e me’a mai ai ‘a e Fakafofonga. Pea ko u kole ki he Fakafofonga hangē ‘oku ngali lahilahi ‘a e ngaahi me’a ‘oku ne kole. Ke ne ‘omai angé pē ko e fo’i maama sola ‘e fiha na’e ‘oatu ‘i he tufa ko eni na’e ‘oatu ‘a e maama sola, ke tau lava ai ‘o lave’i pē ko e fiema’u eni pē kuo ‘osi kakato pē ‘a e maama. Kae kātaki pē Fakafofonga ‘o hikihiki pē kau lava pē ‘o ‘oatu.

Ko e me’a hono hokó ‘Eiki Sea, fekau’aki mo e hoha’a ko eni ‘i he peesi 16. Fekau’aki ia pea mo e totongi veve ‘a e kainga ‘o Vava’u. ‘Oku lave’i foki ‘e he motu’a ni, ko e veve ‘oku ‘ave fakataha ia ‘i he totongi ‘uhila, pē ko e totongi vai. Ka kou tui ko e ngaahi me’a ia ‘oku tangi ‘a e kainga ia ‘o pehē. ‘Oku ‘osi a’u ange ‘a e me’a ia ko eni ki honau feitu’u ‘a e ‘uhilá, pea kapau ‘oku hili mai ‘i he ‘uhilá. Pea kapau ‘oku hili mai ‘i he vai, kā ‘oku ‘ikai a’u ange ‘a e hikovevé ia. Ko e tokanga pē eni ia ki he taumu’a ‘a e tangata’eiki Palēmīa, ke ma’a ‘a e fonua.

Tokanga fekau’aki mo e sivi mo’ui lelei ke a’u ki Ha’apai mo e Ongō Niua

Ko e kongā hono hokó. Fekau’aki pea mo e peesi 17, ke sivi mo’ui lelei. ‘Eiki Sea, ‘oku lave’i ‘e he motu’a ni he ko e palopalema ko eni ‘oku fakalukufua ai ‘a Ha’apai, Vava’u mo e ongō Niua. Fekau’aki pea mo e ma’u’anga pa’anga hū mai ‘a e masiva mei muli ‘i he toli. Pea ‘oku ou lave’i ko e lipooti eni ia ‘e fiha kamata pē mei he 2015 ‘emau lele mai ki he Fale ni mo e kole ai pē ‘a e faingamālie ko eni ke ‘ave ki he ngaahi vahemotu, he ko e ki’i seniti ‘oku ma’u, ‘oku fe’unga pē mo e fiema’u ‘a e fāmili, fonua mo e Siasi. Ka kuo pau ke toe totongi vaka pea ‘ikai ngata ai ‘e toe fai ‘a e ngāue heni ko e kumi ha ki’i me’atokoni. Ua, tolu ko e foki ki Ha’apai pē ko Vava’u ‘o nofo ai tali ki he taimi folau. ‘A ia ko e ngaahi kole ia ‘oku ‘omai mei he masiva, ke lava ange na’a lava ‘o to’o atu ‘i ha taimi ka ko u tui ko e ngaahi fiema’u eni ‘oku fakahoko. Ko hono hokó. Ko e peesi 13. Ko e kavá.

Tokanga ke fai ha tautea ki he ni’ihi kaiha’a kava

‘Eiki Sea, ‘oku hoha’a ‘a e kāinga ko eni fekau’aki pea mo e mole ‘a e kavá. Kuo tau talanoa foki kitautolu he taimi ni ‘i he pa’anga hū mai. ‘A e Ipoini fiha mliona ‘a e fu’u kava kuo tō. ‘Oku te’eki ke fakapa’anga ai ‘a e fu’u kava ia ‘a e kaiha’a. Ka ko u tui ko e me’a eni ‘oku fiema’u ke fai ha tokanga ki ai ‘a e Minisitā Polisi, ke pehē mo e Minisitā Lao. Fa’u ha lao pea ka ‘osi ko ia pea fakamo’ua. Fakafoki ki he kolo ko ena na’e fanau’i ai. ‘a e tokotaha kaiha’a. Pē ko e tipota’i ki Niua. Kapau ko e tokotaha mei Niua. ‘A ia ko u tui ‘e tokoni eni ia ki hono ta’otā’ofi mo e *drugs* ke lava ‘o tokoni ki he tafa’aki ko i a. He kapau ‘e lave’i ‘e he kau tama ko eni ‘oku nau ma’u mo’ui ai mo honau ngaahi fāmili ‘i he ongō ngoue ko eni. Ko u tui ‘e ‘i ai ‘a e holo. ‘E Tu’utu’uni. ‘E tipota’i koe ki he feitu’u he ko e meimei ko Vava’u ko e fonua ia ‘oku ma’u ai ‘a

e koloa ko eni, pea 'e fai 'a e fononga ki ai, ko e 'uhinga ke ma'u mo'ui mei ai 'a e ngaahi fāmili mei Tonga ni, mo Ha'apai. Pea kapau te nau toe ō 'o pausi'i 'a e fonua ko eni..

<004>

Taimi 1045-1050

Veivosa Taka: ...'e hangē 'oku ki'i ongoongo kovi 'a e fonua kā ko e fokotu'u atu pē ke kau atu ia 'i he 'i hono fakakaukau'i hono tukuhifo 'a e *drugs*. Ko e me'a hono hokó 'Eiki Sea ko e kole 'i he peesi fekau 'aki pea mo e uitou 'oku 'asi heni kā'oku ou kole pē ke tānaki atu ai pē 'a e kole ko eni 'a e kau uitou 2, ke fakakau atu he ko e 'uhingá he 'oku 'asi pē ia 'i he Līpooti 'a e ta'ahine Fakafofonga 'o Vava'u 16, pea 'oku pou pou atu ki ai. Peesi 11, 'oku lave ai pē fekau'aki mo e fiema'u vivili 'a e masiva, fekau'aki pea mo e vaka tahí.

'I he ngaahi palopalema kotoa pē 'oku hā ai 'Eiki Sea 'i he peesi 11 'a e fekau'aki pea mo e ngaahi faingata'a ko eni, pea neongo 'oku 'ikai keu to e lave ki ai he 'oku lolotonga 'i ai 'a e Kōmiti Fili 'oku nau ngāue ki ai, kā 'oku ou tui 'oku 'ikai ko e līpooti ko ení na'e pehē ko e ngaahi me'a na'e 'omai mei mu'a, ko e ngaahi līpooti eni na'e toki hoko pē he ta'u ni, kā kuo fuoloa 'a e mo'ua 'a e kāinga ke tau kaungā ngāue mu'a 'Eiki Sea mo e Fale 'Eiki ni hono teke 'a e loki mīsini ke fai 'a e lilii. Pea 'oku ou tui ko e ngaahi me'a ia tetau fiefia ai 'Eiki Sea.

Mahalo 'oku lahi 'a e ngaahi me'a ia 'Eiki Sea 'oku ou hikihiki hifo heni kā 'oku ou nofo pē au 'o ma'u 'a e ki'i talanoa mo ha Minisitā 'i he taimi na'e Minisitā ai kuo 'osi mālōlō atu, fekau 'aki pea mo 'eku lele mai mo 'eku ki'i motu'a ko e kolé ke 'ave ki muli, pea ko e fale'i ko ē ko ē 'a e kau *CEO* mo e kōmiti ko ē 'oku nau tokanga'í, ko e motu'á ia kuo ta'u motu'a, ta'u 60, pea ko e pa'angá ia 'oku fakamole, pea tuku pē ki he ki'i motu'á ke 'alu pē 'o tautauhi lelei pē kae tuku 'a e pa'anga ko ení ke toki tokoni kiha taha, pea 'oku ou tui ko e tali mālie na'e fai 'e he 'Eiki Minisitā ko ení, na'a ne pehē, kōmiti 'oku 'ikai ke u fiema'u ke mou to e ōmai 'o fakamatala mai 'a e pa'angá ke mahu'inga ange ia 'i he laumālie 'o e tangatá.

'Eiki Sea ko e fo'i ko e fo'i fakamatala pea mo e fo'i tokāteline 'a e Minisitā ko eni, 'oku ou tui pē 'oku fanongo mai 'a e 'Eiki Minisitā ki he 'ene lea ko ia, pea ne tu'utu'uni ki he 'ene kōmiti mou foki 'o fakahoko 'a e ngāue ko eni. Pea na'e lava 'o 'oatu 'eku ki'i motu'a, ko 'eku ki'i motu'a 'Ofisakolo, pea 'oku kei mo'ui lelei pē kei fua pē fatongia, fakahoko 'a e faito'o.

'Eiki Sea 'oku ou hanga pē 'e au 'omai neongo 'oku 'ikai ke 'asi eni ia 'i he līpooti, kā ko e 'uhinga 'eku 'ohake he 'oku 'i ai 'a e taimi 'oku hanga ai 'e he ngaahi kau hou'eikí, ngaahi potungāue mo 'enau kau ngāue 'o fakamahu'inga'i 'a e pa'angá 'i he masiva. Kā na'e 'i ai 'a e lea 'a e 'Eikí na'a ne pehē ko e ki'i fo'i laumālie 'e taha ko hono mahu'inga tatau ia mo māmāni kátoa.

Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e anga ia 'a e pou pou mo e kole atu pē ki he 'etau sisitamu hou'eiki neu hū ki he fu'u sisitamu 'e taha 'i he 'aho 'i he uike ni, pe au toki lele 'o sio tā ko e foungá 'Eiki Sea ke tau lava tautolu 'oatu ki he kau Minisitā 'a e ngāue ko ení pea tau to e hū ki he 'enau ngaahi kōmiti 'o kole ke tau kau ai 'akimautolu kau Fakafofonga ke fai hono teke mo hono mio'i mo hono hā hono ngaahi ngāue, pea 'oku ou tui ko e talanoa ko ení na'a mau talanoa ai fekau'aki pea mo e fakafaingofua'i ke fai mo fakatau mai 'a e ngoue mei Ha'apai, ngoue mei Vava'u, ko e hā fua 'a e

ngaahi me'a 'alu 'o a'u 'o māketi. Kā 'oku ou tui ko e ngaahi me'a ia 'oku fakafiefia 'a e lava 'ote sio 'oku nga'unu 'a e ngāue.

Kā 'oku ou fakamālō atu 'Eiki Sea ko e pou pou pē ia 'oku ou 'oatu ki he līpooti 'a 16, kā 'oku mālō 'a e ma'u faingamāl;ie.

'Eiki Sea: Vava'u 16.

Tali fekau'aki mo e hoha'a ki he maama hala vāhenga Vava'u 16

'Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu'una Sea, pehē 'eku fakatapu ki he Fale 'Eiki ni kau tali atu pē mu'a 'a e ngaahi fehu'i 'a e Fakafofonga Ha'apai. Ko e 'uluakí Sea pea mo e faka'apa'apa lahi 'aupito ki he fakafofonga, ko e 'uluakí Sea na'a ne fakafehu'i mai 'i he maama hala sola ko ē na'e tufa 'i he kuo hilí pea mo e 'inasi na'e vahe mai ki he Vāhenga Vava'u 16, kā 'oku ou fie fakapapau'i pē heni Sea ko e 'inasi na'e vahe mai ki he Vāhenga Vava'u 16, ko e ki'i fo'i maama sola pē 'e 30 'a ia na'e kau ia 'i ha fo'i vahevahe fakavalevale 'aupito, pea 'oku faka'ofa ai pē homau kāinga. 'A ia ko au ia pea mo e vāhenga 15 na'a ma taki 30 pē, kā 'oku 'i ai 'a e kole ki he Pule'angá ke si'i fakakau atu pē mu'a si'i vāhenga 16 mo e vāhenga 15 ke ki'i lahilahi hake 'a e fo'i maama ...

<005>

Taimi: 1050-1055

'Akosita Lavulavu : .. mo ha sola 'oku lava ke tokoni mai ki he ongo vāhenga ko eni ko ē 'i Vava'ú.

Ko hono uá leva, Sea, ko e me'a ko eni fekau'aki pea mo e vevé. Na'e 'i ai e ngaahi lāunga mai pea mei he kāinga, fekau'aki pea mo e vevé, Nau pehē, kapau ko ha falelotu, 'oku 'uhila 'e 3. 'A ia 'uhila 'e 1 'i falelotu, 'uhila 'e 1 'i he holó, pea 'uhila leva 'e 1 'a e 'api nofo'anga 'a e Faifekau, 'i he fo'i 'elia ko eni 'o e 'api siasi ko iá. 'A ia 'e charge pa'anga 'e 10 nai ki he vevé, 'a ia ko e pa'anga ia 'e 30 ki he toko taha pē. 'A ia na'e 'i ai e faka'amu ke fai ha fakama'ala'ala pea mo e tokoni pea mei he waste, ki he tafa'aki ko eni ko ē e ngaahi charges ki he pick ko ē e vevé. Pea 'oku ou tui pē 'oku 'i ai. Na'a ku 'osi lele atu ki he Waste Authority ko eni ko ē 'i Vava'ú, 'o fakahoko ange pē kia nautolu 'a e ngaahi lāunga mai ko eni ko ē pea mei he kakaí, pea na'a nau fakahoko mai pē, 'oku lele 'enau ngaahi polokalama 'i he letiō, ke fanongo ki ai e si'i kāinga ki he anga e fakama'ala'ala ko eni ko ē ki he vevé. Pea na'a ku toe kole ange pē kia nautolu ke nau feinga atu mu'a ke nau ō atu mu'a ki he kakaí, ki he ngaahi koló, 'o fakama'ala'ala 'i he tafa'aki ko ení. Pea 'i he taimi tatau pē, Sea, kuo u faka'amu ke kole ai pē heni ki he Waste Authority, na'a lava ke nau tokoni mai ke mau fetokoni'aki, ke lava ke kumi mai ha ngaahi pini veve, ke 'ave ki he ngaahi 'api taki taha, ki he taimi ko ē 'oku hiko ai e vevé, pea mei he ngaahi 'api ko ení, he 'oku 'ikai ke toe movete atu e vevé 'i he ngaahi halá. 'A ia ko e tafa'aki ia ki he vevé.

Fakama'ala'ala ki he hoha'a fekau'aki mo e sivi mo'ui lelei Vava'u 16

Ko e me'a leva ko eni ki he sivi mo'ui lelei. Ko e sivi mo'ui lelei, Sea, na'a ku toutou 'ohake pē 'i he kuo hilí, 'a e kole pea mei he kāinga, na'a lava ke 'i ai ha toko taha *qualified*, ke 'alu ange ki

Vava'u, 'o fakahoko 'a e ngaahi sivi mo'ui lelei ko ení, kae'oua 'e toe hela'ia e si'i kāinga, tautefito ki he ni'ihi ko eni ko ē 'i he toli. Ke 'oua te nau toe hela'ia pea mo toe fakamole lahi, ke nau ō mai ki Tonga ni, 'o fai e ngaahi sivi mo'ui lelei ko ení. 'A ia ko e sivi mo'ui lelei, pea mo e *Police Record*, lekooti polisi. Ke 'oua te nau toe ō mai nautolu ki Tonga ni, kae lava pē ke ma'u kotoa ia 'i Vava'u. Ka ko e anga pē ia 'a e fokotu'u, na'a lava ke 'i ai ha toko taha *qualify*, ke ne lava 'o fakahoko 'a e ngaahi sivi mo'ui lelei ko ení. Ke me'a atu mu'a ia ki Vava'u, pea pehē ki Ha'apai, ke me'a atu ki ai 'o fai e ngaahi sivi mo'ui lelei ko ení.

Ko e me'a leva e taha ko eni ki he kaiha'a ko eni ko ē e kavá. Ko hono mo'oní, Sea, 'ikai ke tau toe 'ilo 'etautolu pē ko e hā 'etau toe me'a 'e faí, ki he kaiha'a ko eni ko ē e kavá. Ko e me'a pē ke faí, Sea, ko e toe tō e kavá ke toe lahi ange. 'A ia ko e anga pē ia 'a e tokoni atu ki he ngaahi fehu'i ko eni ko ē. Ka 'oku 'ikai ko ha me'a eni ia, Sea, ke toe faka'ai'ai e kaiha'a, 'ikai. Ko e tokoni pē na'a lava ke.. Ko e tali ki he fehu'i ko eni ko ē fekau'aki pea mo e kaiha'a e kavá, ko e toe tō e kavá ke toe lahi ange. He tahá 'oku lava ha taha 'o kai ha'asi kotoa ha fo'i teau e taha. Ko e fu'u kava pē mahalo e 10 'e lava ke ne kaiha'a, pea 'oku kei toe lahi pē e kavá ia.

Ko e ngaahi fehu'i pē eni, Sea, 'e lava ke u tali atu ki he Fakafofonga mei Ha'apai, pea mo e fakamālō lahi ki he pou pou pea mo e ngaahi fehu'i 'oku 'omai ko ení. Mālō.

'Eiki Sea : Kole atu ki he Fakafofonga e Ongu Niua, pea toki me'a mai e 'Eiki Minisitā.

Vātau Hui : Tapu pea mo e 'Eiki Sea e Fale Aleá. Tapu mo e 'Eiki Palēmiá, kae 'uma'a e Hou'eiki Mēmipa e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Nopelé, kae 'uma'a e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Sea, mālō mu'a e kei fakalaumālie e Feitu'una, pea mālō e kei fua e ngaahi fatongiá. Fakamālō atu he 'omi e faingamālie ke ki'i lave hake ai a Niua. Ke u kau 'i he pou pou ki he lipooti faka'ofu'ofa kuo 'omi 'e Vava'u 16.

Sea, 'oku 'i ai pē e fanga ki'i me'a heni 'oku ou loto pē ke u fie lave atu ki ai, 'i he lipooti ko eni 'a Vava'u 16. Ko e me'a ko ē na'e toki me'a ki ai 'a Vava'u 16, 'i he fekau'aki mo e sivi mo'ui lelei, pea mo e polisi lēkooti. 'Oku 'i ai e fanga ki'i tu'unga mātu'a mei Niua, 'oku nau kau 'i he folau atu ko ia 'i he toli. Pea ko e palopalema ko ē 'oku nau fa'a fehengahangai mo iá, kuo pau ke nau 'i heni kinautolu 'i he māhina 'e 3 kimu'a. Ke ōmai 'o fai e sivi mo'ui lelei, pea mo e 'ai 'enau polisi lekooti. Ka 'oku ou tui kapau 'e hangē ko e kole ko eni 'a Vava'u 16, ke kau atu 'a Vava'u ai...

<006>

Taimi: 1055-1100

Vātau Hui: Pea 'alu ange ai pē 'a e tokotaha ko iá ki Niua ke 'ai 'a e fo'i sivi tu'o taha ko iá ai pea toki foki mai, koe'uhī ke nau ha'u pē 'o fakafuofua ki he taimi ko ia 'o 'enau fefolau'aki ko iá.

'Eiki Sea, 'oku ou fiefia lahi au ia, 'ihe tapaekina 'i he Lipooti ko ia 'a Vava'u 16, fekau'aki pea mo e vahe ki he kau toulekeleká. 'Oku ou pou pou atu Sea, ka 'oku 'i ai ha ki'i ivi tokoni 'a e Pule'angá, ke si'i fakaivia atu pē, he 'oku ou tui ko e fakahounga ko ení, ko e mālō si'enau a'u ki

he ngaahi ta'u mālō ko iá. Pea 'oku ou tui 'oku 'i ai 'a e ni'ihii ia heni 'ia mautolu, kau ai 'a e Fakafongonga Ha'apai 13, he 'ikai a'u foki mautolu ki he fa'ahinga ta'u ko iá. Mahalo na'a mau ngata hake pē he 60. Ka ko e si'i a'u 'a e ni'ihii ko ení ki ai, ka 'oku ou tui Sea, ko e fakamālō lahi pea ko e pa'anga fakahounga ko iá, 'e tokoni lahi kia nautolu. Sea, 'oku ou poupuu atu pē au ki he me'a na'e lave ki ai 'a Vava'u 16, ka ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai Sea, kuo hangē eni ia kuo 'ai hake pē me'a kuo tala ke fakafoki, pē ko e tipota'i pē ko ha motu'a Niua. Pea hangē kuo hoko pē ha kovi 'a ha motu'a, pea tala ko e ki'i mātu'a mei Niua. Sea, ko e tu'unga ko ia 'o Niuá, 'oku kei tokalingolingo 'a e melinó 'i Niua, ka ko e lotú ko 'emau mata'ikoloá ia. 'Oku ou 'ohovale hono toutou 'ohake pē, ko e ki'i kovi 'i Vava'u tala ki Niua, kovi 'i Ha'apai, tala ki Niua. Tu'unga mātu'a 'i Niuá, ko 'enau me'a 'oku fa'i ko e lotu, pea mo 'enau tō 'ufilei pē Sea. Sea, mālō mu'a e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Fakafongonga Ongō Niua, ko e fai ko ia 'a e 'ū tānaki tu'unga ko ia 'i Ma'ufangá, ko e taimi ko ia 'oku tānaki ai 'enau palé, 'oku tala ko e ō mai mei Niua mo Vava'u, ka 'oku nau nofo 'i Ma'ufanga. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Seá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Fale Aleá. Kole ke tukumai mu'a 'a e faingamālie ko ení, ke fai atu pē ha ki'i fakama'ala'ala, na'a lava tokoni atu ki he ngaahi tāla'a kuo tau fanongo ki ai he pongipongi ni. Ka kimu'a ia Sea, 'oku ou fakamālō lahi ki he Fakafongonga, pea mo hono tokangaekina 'o e vāhenga 16 'i Vava'u. Fakafongonga ko ení Sea, kau ia he kau ngoue kava lalahi taha 'i Vava'ú. 'A ia 'oku ne 'osi ma'u loto 'e ia 'a e mahu'inga ko ē 'o e kavá 'i 'Amelika mo 'Aositelēlia mo Nu'u Sila...

'Akosita Lavulavu: Fakatonutonu Sea. Fakamolemole Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha kava ia 'a e finemotu'á ni, ko e ō pē 'o kau he kau toungāué. Mālō.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e ngaahi palopalema 'ohake lipooti Vava'u 16

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea. Ko e maama *solar* Sea, 'oku fai 'a e hanu ko ia 'a Vava'u 16, pea mo Niua mo me'á ki he taki 30, pea 'oku ou fakakaukau au na na'e 'i ai ha vāhenga ia 'e 'ova he 30, he na'a ku manatu'i na'e 30 pē mo mautolu. 'Oku ou toki fakatokanga'i hake hangehangē na'e 'i ai ha ngaahi vāhenga na'e lalahi 'a e tufa a'i, ka mau toki 30 pē mautolu. Ka ko e tu'unga he taimi ní Sea, mei he potungāue 'a e motu'á ni, 'osi 'a e maamá ia. Na'e 'ikai ke 'osi he ta'u kuo 'osí, 'osi pē ia he ta'u atu kimu'a he ta'u kuo 'osí. Ko e tu'unga he taimi ní, 'oku mau lolotonga kole, 'alu 'a e kole 'e taha ki Siaina, 'alu atu 'a e kole 'e taha ki 'Initia, pea 'oku mau kole holo he 'oku mahino 'aupito 'a e mahu'inga 'o e maama *solar*, he 'oku a'u pē ia ki Tongá ni, 'oku 'i ai 'a e ngaahi feitu'u, 'oku mahu'inga 'aupito ke a'u 'a e maamá ai, ka 'oku 'ikai ke a'u ki ai 'a e 'uhilá. Pea 'e 'ikai ke lava 'a e mafai fakapa'anga ia 'o e Poate ko iá, ke fakaa'u ki ai 'a e maamá. Pea 'oku lolotonga 'ave 'a e ngaahi kole ki ai, 'a e ngaahi kole ki he maama *solar*, ko 'ene a'u mai ko iá, 'oku ou tui 'e fakakakato. Ko e māhina katu'ú, 'e tau mai ai, hangē ko e fakahoha'a na'a ku fa'a fai kimu'á, 'oku tau mai ai 'a e ngaahi kongokonga ke ngaahi'aki 'a e ngaahi maama *solar* ko ē 'oku palopalema he taimi ni. Ko 'emau ki'i me'a pē ia 'oku lava he taimi ni mo e tu'unga fakapa'anga ko ia 'oku 'i ai 'a e Pule'angá he taimi ní.

Ko e tu'unga ko ia ki he vevé, 'osi mahino pē ia, ko eni 'osi fakamahino mai pē ia 'e he Fakafongonga 'oku 'i ai 'enau fanga ki'i polokalama te nau lava pē 'o femahino'aki, pau pē ke

pehē. Kuo ‘osi fakakakato ‘a e naunau ia ki he Potungāue ko ení ‘i Vava'u ke nau lava ‘o a’u ki he ‘api kotoa pē ‘o fakatatau ki he polokalama. ‘Oku ou tui au ko ha ki’i ta’etokanga pē, pē ko ha fanga ki’i ta’efemahino’aki ‘oku ‘ikai ke fa’a a’u aí. Ka ‘oku totonu pē ia ke a’u, ka ko e fanga ki’i palopalema ko ē ‘oku hoko aí, ‘oku tonu ke nau femahino’aki pē, he ‘oku lele hokohoko pē ‘a e fanga ki’i polokalama ko íá, mo nau feinga pē ke fakamahino ki he kakaí ‘a e natula ‘enau ngāué, mo nau fetokoni’aki ai. Ka ko e *information* ko ia ‘oku mau ma’u mei Vava’ú, lele lelei pea ‘oku nau fetokoni’aki lelei ‘aupito pea mo e kakaí, taimi tatau ‘oku ‘i ai pē ‘a e fanga ki’i fetō’aki ko ení, ‘e toki fai pē hano fakalelei’i.

Ko e palopalema ko ia ‘o e tolí Sea, ki hono totongí, ko e ‘uluakí ko hono totongi ko ō ‘o e sivi mo’ui lelei ki he kau tolí...

<008>

Taimi: 1100-1105

Tali Pule’anga ki he ngaahi fiema’u sivi mo’uilelei he ‘alu toli

'Eiki Minisitā Mo’ui Le’ole’o: Pea ko hono ua ko e ‘alu ha kau toketā mei heni ke fai ‘a e sivi ko ia ‘i Vava’u mo Ha’apai. Ko u manatu’i mo’oni ‘aupito Fakafofonga na’e ‘ohake eni ia toutou ‘ohake he ngaahi ta’u ki mu’a pea ko u manatu’i pē tali ‘a e Minisitā Mo’ui ko e falemahaki foki ko e falemahaki e kau puke. Kapau ‘oku te ‘alu atu ‘o sivi mo’ui lelei ‘oku te puke pea ‘oku ta’etotongi ia. Kapau ko ‘ete ‘alu atu kita ‘o sivi mo’ui lelei ko ha’ate folau pē ko ha fa’ahinga ‘uhinga ‘oku totongi leva ia. Pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku totongi ...

Veivosa Taka: Sea, ko e ki’i fakatonutonu Sea. Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Oku ‘ikai ko ‘emau tangi ia ko ē ‘a Niuu mo ‘Eua, mo Vava’u mo Ha’apai ko e ‘ai ko e mahaki. Ko e tangi ko e fakamole, *transport*. Ko e me’a ia ‘oku fai ai ko ē hoha’a. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Mo’ui Le’ole’o Mālō Sea. Pau pē foki ke te ki’i fakamole kapau ko ha’ate feinga ki ha’ate me’a. ‘Oku ‘ikai ke fu’u mahino ka au pē ko e ‘uhinga ‘a e Fakafofonga ke ‘omai ta’etotongi nautolu mei Vava’u mo Ha’apai pē ko e, kapau leva ko e ‘alu atu mei heni he ko u manatu’i ...

Veivosa Taka: Sea kau ki’i fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Mo’ui Le’ole’o: Pē ‘a e fakamatala ko ē ‘a e Minisitā ...

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ia na’a ku fai atu ai e ki’i talanoa ko eni ko ē ‘a e lea ko ē ‘a ‘Uliti na’e kei hoko ko e Minisitā ‘a e Mo’ui. Ko e ‘uhinga ‘eku hanga ‘oatu ke ta’ofi’aki ‘a e to e kumi ‘uhinga. Ko e tangi eni ‘a e masiva, kotoa, ‘amusia ‘a Tonga ‘oku nau luelue mai pē mo nau lele mai pē he miniti ‘e nima, falemahaki sivi mo’ui lelei kae ō ‘o toli. Ko motu ‘oku ha’u he vaka pea ko e ha’u mei he vaka si’isi’i ki he, mei he motu si’isi’i ki he motu lahi ‘oku mamafa ange ia he *transport* mei ai ki heni. Ko e ‘uhinga ia. Ko e me’a ia ‘oku ‘oatu ko ē Sea ke nau me’a ki ai hangē ‘oku fakatupu’ita ki he motu’a ni ‘a e to e ‘ai ke tuli tonuhia.

'Eiki Minisitā Mo'ui Le'ole'o: 'Ai pē pea te ki'i 'ita Sea he 'oku 'ikai ko ha me'a 'oku, sai ki he mafu he taimi ko ē 'oku te ki'i 'ita ai pea te loto lelei. Pea ko e, ko 'eku fakamatala foki eni Sea 'i he me'a ko ē na'a fa'a fakamatala 'e he Minisitā Mo'ui. Ko e, na'e fa'a fai e hanu ko e 'uhinga ko e kongā 'o e sivi 'oku fai 'i falemahaki pea ko e kongā 'o e sivi 'oku fa'a fai ia he ngaahi *clinic* 'o e kau toketā. Ko u manatu 'i pē 'ene fakamatala na'e pehē ko e kongā 'o e me'a ngāue 'oku ma'u 'i falemahaki 'a ia 'e lava e Pule'anga ia 'o tokoni ai. Ko e kongā 'o e me'a ngāue mo e ngaahi me'a ko ē 'oku fiema'u ki he sivi 'oku ma'u ia 'oku toki lava pē ia he *clinic* ko ē 'o e, 'a e kongā e *clinic* 'a e kau toketā ko ē 'oku 'i ai e *clinic*. Pea ko u tui Sea ko e 'uhinga ia. 'I he fakakaukau ko ia kapau te tau fakakaukau leva ke 'ave ha kau toketā 'oku pau pē ke 'ave e toketā 'e ua mahalo pē tolu kae toki lava kakato e, he ko e sivi toto ko e hā fua e fanga ki'i sivi kehekehe pea 'e fiema'u ki ai e kau toketā ko ia pea ko u tui ...

Veivosa Taka: 'Eiki Sea fakatonutonu atu. Ko e sivi mo'ui lelei 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na 'oku fai pē ia he tokotaha, fai he toko ua. 'A ia ko e tali 'oku pehē ko e tokotaha ia 'oku *qualify*. Ka ko e 'uhinga ia 'eku kole he 'ikai ke lele kotoa e fu'u kau toketā ki motu. Kuo pau ke nau ō he 'oku fakapotopoto e ngāue ko ia. Ko 'eku fakatonutonu ia Sea.

'Eiki Minisitā Mo'ui Le'ole'o: Mālō Sea hangē ko 'eku lave 'anenai ko 'eku ...

'Eiki Sea: Kole atu pē 'Eiki Minisitā ke fakamā'opo'opo mai ko 'etau taimi.

'Eiki Minisitā Mo'ui Le'ole'o: Ko 'eku fakahā atu foki eni e me'a ko ē na'e fakahoko ko ē 'e he Minisitā Mo'ui he'ene tali ki he ngaahi fehu'i tatau 'i he ngaahi ta'u ko ē. Pea tuku pē ke toki me'a mai 'o, ke nau femahino'aki na'a faifai pea mau 'oatu 'e mautolu ha fokotu'utu'u he taimi ni pea 'oku 'ikai ke taau ia pea mo e anga e fokotu'utu'u 'ene potungāue, kae mahalo ko e ki'i me'a pē ia te u ala tokoni atu ai Sea he ngaahi tāla'a ko eni na'e fakahoko ko eni mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Mālō kole atu Hou'eiki ke tau mālōlō.

(Pea na'e ki'i mālōlō ai)

<009>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā *MEIDECC* 'oku kei toe ho'o miniti 'e 5

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō 'aupito Tapu ki he Sea mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea. Sea, ko e fakamaama pē foki ia na'e fakakakato atu. Ka ko e 'u me'a na'e fai atu ki ai 'a e tokanga, mahalo kuo meimei 'osi *cover* kotoa atu pē ia 'i he fakamatala ko ē na'e fakahoko atu. Tukukehe kapau 'oku to e 'i ai ha *issue* te mau ala tokoni atu ai. Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'a e Fakafofonga Ha'apai.

Tokanga ke vahevahe ke taau e ngaahi vāhenga ‘e 17

Mo’ale Finau: Fakatapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea. Pea pehē foki ki he Hou’eiki. ‘Eiki Sea, ko u nofo ‘o fanongo ki he Līpooti ko eni. Ko e Līpooti matu’aki maau ‘aupito. Pea ‘oku hanga ‘e he Līpooti ko eni ‘o lulu’i ‘a e Fale Alea. Ko ‘eku ‘uhinga lulu’i Sea, he ‘oku ‘i ai ‘a e fu’u me’a fakaofa ko e fu’u koloa lahi ‘oku ‘i he loló. Ka kimui ke u lave ki ai ‘Eiki Sea. ‘Oku to e hanga ‘e he Līpooti ko eni ‘Eiki Sea, hangē ‘oku ne hanga ‘o to e ki’i fafangu’i mai ‘a e Pule’anga. Pea ko u hanga pē ‘o to e fakatokanga ki he Pule’anga ke nau tu’uma’u ‘i he kaveinga. Vahevahe ke taau ki he ngaahi vāhenga ‘e 17. Ko e ‘uhinga foki he ‘oku fakatangi mai he ‘oku ou pou pou ‘aupito ki he Līpooti ni Sea. Ka ‘oku nofo ‘eku fakakaukau ‘a e ha’u ‘a e Līpooti mo e fiema’u ha’u ha Līpooti, kae nofo mai ‘a e si’i Pule’anga ...’osi fakafikefika mo fakakalakalasi ki hono ngaahi ‘u me’a. Ko ia ‘i he ‘ene pehē, ‘oku ou pou pou ‘aupito ki he Līpooti ko eni, ‘oku ne to e hanga ‘o fakamanatu ki he Pule’anga honau fatongia. Hangē pē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā MEIDECC. Tolunoa, Tolunoa katoa. Me’a pehē. Tukukehe kapau ‘oku ‘iai ha ki’i feitu’u ia ‘oku faingata’a’ia ange lava leva ke fai ha fai tu’utu’uni ki ai.

‘Eiki Sea, Ko ‘eku foki ki he poini ko ē ‘oku lulu’i ‘i he Līpooti. Ko e 1 piliona ko eni ‘a eni ‘oku nofo ‘i Vava’u. Ko e *value* ko ē ‘o e kavá. Me’apango pē na’e ‘ikai ke *detail* mai ‘i he Līpooti ko eni. He ‘oku mahino foki ‘oku fika’i ‘a e fu’u kava mei hono tō. ‘A ia ko hono too’i ‘o e fu’u kava ‘osi ‘i ai foki ‘a e *price* ia he taimi ni ‘a e Fakafofonga mo e kiainga he ‘oku nau fika nautolu..me’a pehē. Tukukehe kapau ‘oku ‘i ai ha ki’i feitu’u ia ‘oku faingata’a’ia ai. Lava leva ke fai ha faitu’utu’uni ai.

Sea, ko ‘eku foki ki he ki’i poini ko ē ‘oku lulu’i ‘i he Līpooti. Ko e 1 piliona ko ena ‘a ena ‘oku nofo ‘i Vava’u. Value ko ē ‘o e kava. Me’apango pē na’e ‘ikai ke *detail* mai ‘i he Līpooti ko eni he ‘oku mahino foki ‘oku fika’i ‘a e fu’u kava hono tō. ‘A ia ko hono too’i ‘a e fu’u kava, ‘osi ‘i ai foki hono *price* ‘ona he taimi ni ‘a e Fakafofonga mo e kainga. Fika kinautolu he taimi ko ē ‘oku too’i ai Sea. ‘Oku ‘ikai foki ke fakakalakalasi he ko e ‘uhinga kapau ‘e fika’i pehe’i ‘Eiki Sea, mei he taimi ‘oku tō ai. Mahino leva ‘e ki’i kehe ‘a e sēniti ia. Ko e ‘uhinga kuo mahino ia ko e taimi ‘e ha’u ai ‘a e fangapulu ‘o tua. ‘Oku ‘i ai mo e ngaahi *risks* mo e ngaahi me’a ‘i he vaha’a taimi ko ia. Pea toki a’u leva ki he taimi ko ē ‘oku fika’i ai e *value*, tau pehē ta’u ‘e nima pea toki *real* leva ‘a e fo’i *value*.

Fokotu’u ke fokotu’u va’a makehe ki he kava

Ko ‘eku poini ‘oku pehe ni. Kapau ‘oku tui ‘a e Pule’anga, ko e 1 piliona ko eni ‘e lava ke ma’u ‘i Vava’u ‘i he ta’u ‘e 5 pe ko e ta’u ‘e 12. ‘Oku ou fokotu’u atu. Pule’anga! ‘Ai ha fo’i *Department* makehe ko e *Department* pē ia ‘o e kava. Ko e me’a eni ‘oku fai ‘i muli. Ko e taimi ko ē ‘i he *Southern States* ko ē ‘i ‘Amelika. ko ē na’a nau tō ai ‘a e koane. Ko ‘ene ‘alu ko ē ‘o lahi ‘o mahino ko e koula. *Department* kinautolu ia. *Within* pē ia ‘i he ngaahi ko e ‘uhinga, nofo ‘i he ‘aho mo e pō ko e fika pē mo e Māketi *price*. Ko e ta’u ‘e 5 ko e 1 piliona.

‘Eiki Sea, ko e me’a ‘a e Feitu’u na ko e 1 piliona. Laka mama’o ia ‘i he silini ‘a e Pasifiki kātoa, ‘Eiki Sea. ‘O kapau ‘e fakatahataha’i ‘enau Patiseti. Na’a kuo taimi ke maaka’i fakafo’ituitui ‘e he Pule’anga Sea, ha ngaahi *source* tau pehē – Ha’apai! Ko e hā ho’omou mālohinga? Kapau ko

e tō ‘o e kape. ‘Ilo lelei foki Sea, ko homau ‘uta kimautolu. Manatu lelei Sea, me’apango pē ko e ‘ikai ke u to e ngōue he taimi ni. Ko e taimi ko ē ’emau kei iiki ‘oku ‘i ai ‘a e feitu’u ‘uta ia, feitu’u ia ko Ha’alata. Ko e kapé Sea, ‘oku ma’olunga ia ‘i he huo sipeiti. Ko e mo’oni eni. Kae pango foki Sea, kuo si’i ‘a e ivi, pea ‘alu atu ‘a e ngāue ia ‘o *interest* ia ‘i he ngaahi me’a kehe. Ko ‘eku poini ‘aku, ...ko e fo’i lulu’i ko eni ‘o fafanga e Pule’anga, tau ‘ai ā ha me’a ...

<004>

Taimi 1130-1135

Mo’ale Finau: ... Ke hoko ia ko e ma’u’anga mo’ui ia ‘a e ki’i fonua ko ia fakalalakaka’i ke mo’oni ‘ai ke a’u, ‘ai mo hono *price* ke a’u he kuo ‘ohake ‘a e me’a ko eni ‘i he ‘aho ni, taha piliona ‘oku ‘osi toka ‘i he kelekele ‘i Vava’u, taha piliona. Kapau ko e mo’oni ia ‘Eiki Sea, ‘oku ou pou pou atu ki he Minisitā Leipa, fokotu’u ha ki’i *department* ha ki’i toko ua pē toko tolu, nofonofu pē ia ‘i he kava, ka tau hanga angē ‘o muimui’i angē ‘a e taha piliona ko eni na’a ‘osi ‘a e ta’u ‘e nima pē ta’u ‘e 12, ta’u ‘e fiha, ta’u ‘e fiha? Ta’u ‘e 4? Ta’u ‘e 3, ko eni ‘oku me’a mai ‘a e Fakafofonga Sea ta’u ‘e 3, taha piliona ‘i Vava’u hono lahi ‘a e pa’anga.

Te’eki ai ke u sio he fu’u ko e lulu’i eni ‘o e fonua eni, te’eki ai ke lipooti ‘e ha taha ‘i he Fale ni ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ha taha miliona mei hono vāhenga ‘e ‘omai mei ai, ngata pē he vāhenga ko eni taha piliona. Ko ia ai ‘oku ou fokotu’u atu hou’eiki Pule’anga ki he Palēmia, tau fai ha ngāue ki he me’a ko eni, ko e fu’u koula eni, sio tuku atu ki he, kaikehe ko ‘eku poini ia ‘Eiki Sea, mālō.

Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia.

Eiki Palēmia: ‘Oku ofongi kitautolu ‘i he pongipongi ni ‘e he fo’i sitetisitika ko eni, pea ‘oku totonu ke ki’i loloto ange ‘etau fakakaukau ki ai. Kā ko eni ‘oku ‘i ai mo e ‘ū me’a kehe ke fakakaukau’i fakataha, ‘oku ‘ikai ko e kavā ‘ata’atā pē. ‘Oku ‘i ai ‘a e kaunga ‘a e me’a ko eni ki he *land tenure system*, ‘oku ‘i ai ‘ene kau ‘a’ana, he kapau te tau kumi ki he kelekelé pē ‘oku anga fēfē ‘a e tu’u ‘a e kelekele, ‘oku ‘i ai mo e ni’ihi ‘oku nofo muli kā ‘oku tuku honau ‘api heni, pea ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo pē ko ‘ene fa’ahinga alea ko ia pē ‘oku fēfē. Kuo pau ke ma’a mo e mala’e va’inga ko ē ‘oku fai ai ‘a e va’inga, kuo pau ke ma’a ia. ‘Oku lahi ‘a e me’a ‘oku ou fie lea ki ai kau ki he kelekele, mo ‘etau *land tenure system* mo e *distribution* kae kei tukuange ki he tafa’aki.

Me’a Palēmia ki he polokalama *reform* e Pule’ang

‘Oku ‘i ai mo e me’a ‘e taha, ko e *reform*. ‘Oku mo lave ki he fo’i me’a ko e *equity* ‘e ko e *equity* ko e vahevahe taau, pea ‘oku tohi’i mata’ā’ā ai ‘a e fo’i lea ko e *equity* ‘i he ‘etau *budget statement*. Sai kapau te tau talanoa ‘i he me’a ko ia ko e vahevahe taau, te tau foki mai te u fokotu’u atu ke tau foki mai tautolu ki Fale ni. Tau foki tautolu ki he fo’i sistemi ‘o ‘uluaki fehu’i, pē ‘oku taau ‘a e vahevahe pē ‘ikai. ‘Oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i faka’ilonga iki iki pē te tau lava ai pē tautolu ‘o tala ‘a e ta’etaau. Kā ko hono mo’oní, na’a ku lave ‘aneafi ki he me’a ‘oku ui ko e anga ‘a e tafe ‘a e me’a ko e tu’utu’uni mo e mafai, kātoa ‘o e me’a ko ia ‘oku tafe mei ‘olunga, pea ‘oku tafe hifo ‘a e me’a ko ia ‘o hangē ha vai tafe ko e matavai pea ko e taimi ko ē ‘oku tafe ai ki he manga’i vai, ko kinautolu ‘oku nofo ‘i he ‘ū mangamanga’i vai, ko kinautolu te nau kai ‘a e ... ‘oku loloto ‘a e me’a ko eni ‘oku ou talanoa atu ki ai. Tau ‘uluaki hanga ‘etautolu ‘o fakama’a ‘a e ‘ū me’a ko ia

mo fokotu'utu'u ke tonu koe'uhi ko 'etau talanoa 'i he kava mo e vanila, 'oku 'i ai, 'oku 'i ai 'emau...

Fokotu'utu'u 'a e Pule'angá 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ia 'oku mau hanga 'o fokotu'u ko e ahi, mo e tō niu, mo e mokohunu, ngaahi me'a hangē ko e fakakaukau ko ē 'oku 'ai mai 'e he Fakafongā Ha'apai. Kapau ko e ngaahi me'a 'oku ma'u mai mei ai 'etau mo'ui to e tānaki atu ki ai mo e kava, kā ko eni 'oku ou fakahā atu ko e ngaahi me'a ko eni 'ia nautolu pē, 'oku 'i ai 'enau fekau'aki 'anautolu mo e 'ū me'a kehe. Pea 'oku ou lave ki he *land tenure system*, 'oku 'i ai 'a e fu'u līpooti na'e fokotu'u 'i Tonga ni 'o Lipooti ai ko e *Royal Commission* he La'ā kuo 'osi, mahalo ko e fu'u līpooti 'oku pehē, hei'ilo pē ko fē feitu'u 'oku tuku atu ai 'a e fu'u līpooti, ta'u pē eni 'e nima mei ai 'oku 'asi ai 'a e fakamatala ki he me'a ko e kelekele mo e *resource* ko ia, ko 'eku fehuí ko fē *report* ko ia ko u tala ki he 'eku kalake *summarize* mai 'a e me'a ko eni, tau 'uluaki ala ki he 'ū me'a ko ē 'oku 'i ai 'enau fekau'aki mo e kava, mo e ahi, mo mokohunu mo e hā, 'ai ke mā'ala'ala 'a e fo'i mala'e 'oku fai ai 'etau va'ingá kae lava ke tau fakahoko lelei 'a e me'a ko eni, 'oku ou fokotu'u atu faka'ofa'ofa 'a e fo'i sitetisitika, faka'ofa'ofa 'aupito 'aupito, kā kuo pau ke tau 'alu ke ngāue'i 'a e fo'i 'ātakai ko ia 'e malava ke hoko ai 'a e me'a ko ia, hangē ko 'eku lau 'anenai, kapau te tau sio ki he *land tenure system* 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku fakatu'utāmaki...

<005>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Palēmia : ... tukukehe ange e vahevahé, me'a kehe pē ia, 'oku sai pē ia. Ka 'oku 'i ai e kakai muli, 'oku nofo muli

Tevita Lavemaau : Sea, ka u ki'i tokoni ki he Palēmiá. Fakamolemole, 'Eiki Palēmia. Tapu pea mo e 'Eiki Seá. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmiá, mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. Sea, ko 'eku ki'i tokoní, 'Eiki Sea. Fakatonutonu, ko e 9,200 miliona, ko e sitetisitika ia 'oku 'omaí. 'E ma'u i Vava'u he 'osi e ta'u e 3 mei heni. Ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai ko ē e 'Eiki Palēmiá. Fatongia ia e Pule'angá ke nau ō 'o fai e ngāue ko iá.

'Eiki Sea : Ko e hā e fakatonutonu?

Tevita Lavemaau : Nau ō, ko e tokoni ko ē ki he 'Eiki Palēmiá. Ō e Pule'angá 'o fakahoko e ngāue ko iá ke lava 'o a'usia e taumu'a ko eni. Ko e lave, ki he ki he Komisoni ko eni, ko e fatongia ia e Pule'angá ke muimui'i. 'Oku 'ikai ke kau e Fale ko eni ia ai, 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Palēmia : 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ko ha toki Pule'anga eni. Talu eni mei he ta'u 1875, 'o tuku'au mai, 'o tafe mai. Ko kitautolu he 'aho ni, 'oku tau kai e momoná, pea kapau 'oku 'i ai ha faingatāmaki, ko tautolu. Pea ko e me'a ko ena 'oku ke fokotu'u mai, 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai 'a e Pule'anga ko eni. Ke *reform*, he 'ikai ke mau mafili hake pē 'o lava e me'a ko ena 'oku ke faka'amu ki ai. Ka ko 'eku poiní, 'oku 'i ai e fekau'aki e me'a ko eni, mo e 'ū me'a kehe. Kuo pau, hangē ko 'eku fakamatalá. Hangē ha fo'i mala'e va'inga, kuo pau ke tokamālie, maau e me'a kātoa. Pea ka toe a'u ki he Fakamaau, 'oku fiema'u e kau fakamaau lelei ke nau va'inga'i he ka 'ikai, 'e lavelavea e kakai 'i loto. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu, faka'ofa'ofa 'aupito e fo'i fokotu'u ko ē. 'Oku ke hanga 'o tānaki mai e kavá, ki he ahí, mokohunú, mo e niú. Ngaahi me'a

ia 'oku totonu ke tau ngāue kitautolu ki ai. Ka ko eni, tau 'uluaki sio ki he lipooti ko eni, na'e mole ai e 2 miliona 'a e Fale ko ení, ta'u pē eni 'e 8 mahalo kuo 'osí. 2 miliona. Ko 'eku fehu'í ko fē ho'o lipooti. 'Ikai ko e lipooti ia 'oku ne hanga 'o tofa mai e halá, ke tau 'alu aí. Pea 'oku ou pehē. Tali mai 'e ha taha. Ko e 'uhinga ia 'oku ou pehē atu ai, ke tau 'uluaki sio, he 'oku lahi e 'ū me'a ke tau fakakaukau ki ai, pea tau toki talanoa he me'a ko ení.

Fakafofonga, 'oku ou fakamālō lahi 'aupito he maaú. Faka'ofa'ofa 'aupito, ka ko 'eku tānaki atu 'e au ia 'a e me'a ko ení, ki he me'a 'oku ke 'aí. Ko e 'uhingá ke 'osi ange e me'á. Na'a ku ki'i lave ki he me'a ko ení. Na'a ku lave ki he mala'é. 'Osi ko ē 'etau hanga 'o seti e mala'e, ke fai e va'inga, fiema'u ha fakamaau, ke ta'ofi e ha'ó, mo e ngaahi me'a kātoa ko iá. Na'a 'osi ange 'etau hanga 'o fa'u e fu'u me'á, pea ha'u ha Fakamaau ia 'o 'ikai ke ne fakamaau'i lelei 'etau va'ingá. Faka'ata pē 'eia e ngaahi me'a kehekehe 'i loto. 'Oku lahi faufaua 'a e ngaahi me'a ke tau fakakaukau ki ai 'Oku 'i ai 'ene fekau'aki e me'a ko ení ia, mo e 'ū me'a kehe. Pea 'oku ou pehē ke ki'i tuku ā 'eku fakamatalá, ka 'oku ou tui kuo mahino atu e me'a 'oku ou 'uhinga ko e ki aí. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ki'i lava 'o ki'i fakahoha'a atu, kātaki.

Lord Nuku : Sea, ka u ki'i fakahoha'a mu'a ke tali fakataha mai. Tapu pē pea mo e Feitu'una, 'Eiki Sea. Ko e fai e lipooti ko ení, 'Eiki Sea, 'oku fai e poupou lahi 'aupito ki he lipooti. Ko e me'a ko ē 'a ē ko ē 'oku 'omaí. Ka 'i ai ha me'a 'oku me'a ki ai e Palēmia, ko e me'a mahu'inga 'aupito ia, 'oku tonu ke tokanga ki ai e Pule'angá, 'Eiki Sea. He 'oku 'ikai ko e Palēmia 'oku fa'a me'a noa'ia. Me'a pē e Palēmia he me'a mahu'inga. Ko 'ene mahu'inga pē ha me'a, me'a mai e Palēmia. Ko e pongipongi ni, 'Eiki Sea, me'a mai e Palēmia, poupou 'aupito ki he koloa ko eni 'oku 'i Vava'ú, 'Eiki Sea.

Ko e me'a ko ē na'a ku kole ange ko ē ki he 'Eiki Minisitā Leipa, ke tuku ke u ki'i fakahoha'a atu au, koe'uhí kae toki fakamā'opo'opo mai 'e ia.

Ko e silini ko eni ko ē 'a ē kapau 'e lava kuo 'osi hanga 'e Vava'u 'o tuku ki he kelekelé. Ko e fu'u pa'anga ko iá kapau 'e lava, ka ko 'eku 'uhingá 'aku 'Eiki Sea, kapau ka ko e 'ai ke u kole ki he 'Eiki Minisitā Leipa. Kapau ko e miliona e fiha, ko 'eku kolé pē 'e lava. He 'oku 'i ai foki e me'a 'oku hoko he taimi ni ki he kavá, kae toki tokoni mai pē 'a e Fakafofonga mei Vava'u, 'a e fakatau ...

<006>

Taimi: 1140-1145

Lord Nuku : tu'u ko ia 'e he kau mulí e kavá, 'ikai ke a'usia 'e he Tongá ia 'a e fo'i taumu'a ko ē ko ē ke ta'u 'e 5, pea ne ma'u 'a e momona ko ení 'Eiki Sea. Ka ko e me'a ko ia 'oku fai 'a e tokanga ki aí 'Eiki Minisitā Leipa, pea pehē foki ki he Palēmia. Ko ena kuo me'a mai 'a e Palēmiá, kuo u faka'amu 'e lava 'e he *reform* ko ení ke malu'i 'a e koloa ko ení, ke ma'u kakato 'e he kau Tongá.

Kole 10 miliona ke malu'i'aki kava Vava'u mei he kau Siaina

Ka ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea, kapau kuo me'a 'a e Palēmiá ki ai mahu'inga'ia ai, pea 'oku ou kole ki he 'Eiki Minisitā Leipá, to'o mai ha 10 miliona 'ave ki Vava'u malu'i 'aki 'a e kava ko ení, he ka 'ikai, 'e 'osi eni hono ma'u 'e he kau Siainá, He na'a ku ki'i lele atu ki Vava'u 'Eiki Sea, he kongá pē kimu'a 'o e ta'ú ní, ko e me'a ko ia 'oku hoko 'i Vava'ú, ta'u 2, 'osi fakatau lau kilu 'e he Siainá ia, ka 'oku ou tui pē Fakafofonga, mahalo te ke toki tokoni mai pē. Ka ko e lau kilu ko iá, kapau te tau fakafuofua ki ai, 'oku tonu ke ma'u 'e he motu'a tō kavá ia, mahalo mei he 'elia ko iá, ofi ia ki he 1 miliona. Na'e 'osi fakatau ia ko e fu'u kava 'e 500, 'o a'u ia ki he 2 kilu. Ka ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokangá 'Eiki Minisitā, ke lava 'a e Tongá 'o a'usia 'a e taumu'a ko ia na'e 'uhinga ai 'ene tō kavá, ko e sio ki he tu'umālie hono ki'i fāмили. Ka ko e fo'i ta'u e 5 ko ia 'oku fai ai 'a e hala fonongá 'Eiki Sea, ko e me'a eni ia 'e hokó. 'E ha'u pē 'a e muli ia mo 'ene silini, 'o tukuatu ia ki he mātu'á, fiema'u 'e he mātu'á 'a e sēniti. 'Uluakí, ko hono tauhí, faingata'a 'a e nō. Pea ko e 'uhinga ia 'Eiki Minisitā ke ke toki fakamā'opo'opo mai. He ko u tui ko e toki 'Eiki Minisitā 'atamai lelei taha eni, ki hono vilohi 'a e me'a ko e silini, ke vave ko ia hono ma'u 'e he kakaí.

He koe'uhi foki 'Eiki Sea ko 'etau ngāue ko ia he Fale Aleá ní, ko e pole ko ia kia tautolu 'a e kakai ko ia 'i tu'a ko e kakai masivá. Tautautefito ki he toutai, ko e kau ngoue. Kapau he 'ikai ke tau lava 'e tautolu ia ke fuhu'i 'a e fo'i pole ko ení, 'e 'ikai ke ma'u ha *reform* lelei ia. Ka ko e 'uhinga pē ia 'Eiki Minisitā ke ke toki me'a mai, he 'oku ou tui au ia 'oku 'osi 'i ai ho'o fokotu'utu'u 'au ia, pea ko 'eku kolé 'a'aku ia, kapau ko ena kuo mahu'inga'ia 'a e Pule'angá, tukumai ha sēniti 'i ho'o polokalamá. Ko e kava ko ení mahalo kuo ta'u 2, ta'u 3, ke lava 'a e mātu'á ke pukepuke 'a e kava ko ení, ke a'u ki he 'ene ta'u 5. Ko 'ene a'u ko ia ki he 'ene ta'u 5, 'e a'usia leva 'e he mātu'a ko ení, pea mo e langa fakalalakaka ko ia 'a Vava'ú, ke ma'u 'a e fika ko eni ko ē, na'e me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga 'Eua 11 'Eiki Sea.

Ka ko e anga pē ia 'o e fie tokoni atu Fakafofonga. 'Oku ou lave'i 'e au ia, fiefia 'a e kakaí ia he mo'ui 'a e kavá. Ka ko e sio ko ia ki he siliní, hangē ko e ngaahi fili ko eni ko e kaiha'a, fanga ki'i me'a pehē, pē ko e hū mai 'a ha Siaina ia ke fakatau. Pea ko e 'uhinga pē ia 'o e kole atú 'Eiki Palēmia, pea pehē ki he 'Eiki Minisitā. Koe'uhi 'oku 'asi ma'u pē mei he Falé ni, ka ko 'ete nofo ma'u pē 'o fakakaukau ki ai, 'oku tau nofo tautolu 'o mahu'inga'ia he ngaahi me'a kehe, ka 'oku 'ikai ke tau mahu'inga'ia kitautolu ia he kakai ko ia 'o e fonuá, kakai masivá, 'a ia 'oku fa'a me'a ki ai 'a e Minisitā ko eni. Koe'uhi ko e anga pē ia 'a e ki'i fakahoha'a pea mo e ki'i pou pou atu ki he Lipooti ko ení, pea mo e ngāue lahi pea mo e ivi, 'oku 'i he vahefonua ko ení. Koe'uhi ko e kole pē ki he 'Eiki Minisitá, ke ne toki fakamā'opo'opo mai pē 'oku 'i ai ha fokotu'u, 'omai ha ki'i fakalahi pa'anga, koe'uhí ke lava pukepuke 'a e me'a ni 'Eiki Sea. Ko e ki'i fakahoha'á pē ia. Mālō.

'Akosita Lavulavu : Sea, fakamolemole Sea, tapu pea mo e Feitu'u na fakatapu foki heni ki he Fale 'eikí ni. Ka u ki'i pou pou atu pē ki he me'a ko eni 'a e Fakafofonga Nōpele mei 'Eua. Ka u ki'i fakama'ala'ala atu pē Sea, i he me'a koeni 'oku fakahoko mai ki he finemotu'a ni pea mei he kau tō kava. 'A ia Sea ko e fo'i teau 'e 1 'oku 'i ai foki 'a e 'eka 'e 8. 'Oku malava ke tō 'i ai ko e si'isi'i tahá ko e fu'u kava 'e 8000. 'A ia kapau te tau pehē, 'e to 'a e kavá, tuku ai he fo'i ta'u 'e 3, 'e pa'anga leva 'e 300 'a e fu'u kava 'e taha. Ko e si'isi'i taha ia 'o e pa'anga ki he fu'u kava 'e taha. 'A ia ko e ...

<008>

Taimi: 1145-1150

'Akosita Lavulavu: ... faka'avalisi ki he fo'i 100 'e taha 'e ma'u ai 'a e 2.4 miliona 'a e tokotaha ko ē te ne tō ko ē ha fu'u kava 100 'e taha pē ko e 'eka 'e 8. Ko e anga pē ki'i tokoni atu he tafa'aki ko ia ki he mahu'inga ko eni ko ē, ha fo'i 100 'e taha.

'A ia 'i he lolotonga ni Sea 'i Vava'u 'oku, ko e me'a ko eni ko ē 'oku hoko he taimi ni 'oku feinga 'a e kau 'Esia ke nau fakatau kotoa nautolu ia 'a e māketi kava pē ko e kava kotoa 'i Vava'u ke nau lava nautolu ke nau pule'i nautolu ia e mahu'inga ko ē kava. Mahino foki 'i he taimi lahi ko 'etau si'i kāinga 'oku nau fiema'u pa'anga fakavavevave ke fua 'aki e ngaahi kavenga 'i he siasi mo e ako mo e hā fua e ngaahi me'a ko ia. 'A ia ko e hā ē *amount* pē ko e *price* 'e tuku mai 'e he siaina pē ko e 'Esia ko e fakatau atu ai pē kava ia 'i he mahu'inga ko ia. Ka ko e mahu'inga totonu 'oku tonu ke ma'u 'e ha tokotaha 'oku tō ha'ane kava 'i he fo'i 'eka 'e 100 pē ko e, 'i ha fo'i 100 'oku tonu ke ma'u 'ene pa'anga 'e 2.4 miliona 'a e mahu'inga. 'A ia ko e 'uhinga ia Sea 'oku fai ai e kole pea mo e faka'amu ki he 'Eiki Minisitā ko eni 'i he tafa'aki *TRADE*. Ke tokoni mai heni ka 'ikai 'e fakatau kotoa 'e he kau 'Esia ia 'a e kava 'o Vava'u, *control* nautolu e *price* pea nau ma'u nautolu e pa'anga kae faka'ofa e kāinga ko eni ko ē 'i Vava'u pea mo Tonga ni fakalukufua. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea lava ke u ki'i tokoni atu kātaki. Mālō 'aupito Sea pea tapu mo e Feitu'u na Tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa. Faingamālie ko eni ke u kau atu 'i he tali 'o e ngaahi hoha'a. 'Oku 'omai ka ko e ngaahi hoha'a 'oku 'ikai ko ha palopalema ka ko e ngaahi monū'ia te tau ma'u. Ko e me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e Palēmia ko e *statistics* mo'oni ia 'e Sea ko e kelekele 'o e fonua ko eni pēseti 'e 50 'oku 'ikai ke ngāue'aki. Mou fakafuofua ki he setisitika ko ia. Ka tau to'o angē e fo'i monū'ia ko 'eni 'a e si'i ni'ihī 'i Vava'u kuo 'ikai ke nau lāunga ka nau tu'u 'o ngāue 'o tō ai e fu'u kava ko eni pea 'oku 'omai e setisitika 'oku pa'anga 'e taha piliona. Pea 'oku ou fokoutua hake au 'o tala atu ko e mo'oni e mo'oni ia. Ka he 'ikai ma'u e fika ia ko ia 'o kapau 'e 'ikai nga'unu e Pule'anga 'o tokoni. Pea ko u fie 'oatu e ki'i tokoni ko eni kuo mau 'osi fokotu'utu'u ki ai ko e tu'utu'uni fakalukufua 'oku fakahoko mai he Palēmia ki he motu'a ni Fefakatau'aki mo e 'Ekonōmika. Ko e me'a kotokotoa pē 'oku 'ikai malava 'e hotau kakai 'o fakahoko, 'unu ki ai 'o fai ha ngāue he vave taha. 'A eni pē ko ē na'a ne me'a 'aki. Kapau 'oku lahi 'a e koloa 'oku ma'u ia 'e he kakai *middlemen*, 'i ai e ni'ihī ko e kau 'Esia pē ko e kau 'Iulope. Ōmai nautolu 'o tu'u 'i loto 'o fakatau ma'ama'a mai e mokohunu pē ko e kava pē ko ha me'a pea nau ma'u 'e nautolu e pēseti 'e hivangofulu 'o e mahu'inga 'o e koloa ko ia kae si'i tufa e momo hotau kakai. 'Oku faka'ofa hotau kakai.

Ngāue Pule'anga ki he tafa'aki e fefakatau'aki

Pea te u 'oatu e ki'i ngāue ko eni Fakafofonga ke mea'i pē tu'unga 'oku 'i ai 'etau ngāue pea ko u kole atu ke hoko atu mu'a 'etau ngāue ke fei mo fakaa'u. Ko e māketi ko u 'osi *check* 'oku maau ia. He 'ikai ke lava 'e tautolu ia 'o tō fe'unga e kava ki he fiema'u e māketi 'a ia 'oku 'osi pau ia. Ko e palopalema ko ē na'a mau hanga 'ilo'i 'oku ua e va'a 'eku Potungāue pea 'oku ou 'osi hanga 'e au 'o fakamavaeua'i kinautolu. Ko e fo'i lea ko ē ko e *market access* pē ko e ava 'o e matapā ke te lava 'o 'alu 'o fakatau fefakatau'aki mo e *private* sekitoa 'i 'Iulope, ko va'a ia 'e taha.

Ko e va'a 'e taha ko e va'a ko ē 'oku ne fai 'a e fakafetau'aki. 'A ia ko e va'a ko ē 'a e *market access* 'oku tāpuni mai ia mei 'Iulope. Ka kuo pau ke fakaava e matapā ko ia.

Tokanga ki he ngaahi faingamalie mei muli he fefakatau'aki

Na'e 'i ai e folau 'a e Palēmia ki he *ACPEC* 'a ia ko e alea ia 'a Kalepiane, Pasifiki mo 'Afilika 'enau alea mo 'Iulope. Na'a ku lele atu 'o fakahoko e fo'i ngāue ko ia he pu'i mai e Palēmia ki he motu'a ni pea ko e taha 'o e fo'i koula na'a ku lele atu mo ia ko e *issue* 'o e kava. 'Ilo foki 'e au 'oku 'osi tāpuni mai e matapā ia mei 'Iulope. Taimi ko ē na'a mau lele atu ai nau lele atu ai ki he fakataha ko 'eni na'e fai 'emau fakataha pea u ui 'a e ki'i fakataha he efiafi 'a e Pasifiki, 'i ai 'a Vanuatu, 'i ai 'a Solomone, 'i ai e Tokoni Palēmia 'o Ha'amoā, ko Fisi, pea mo au mo e fanga ki'i fonua iiki. Nau kole ange ka nautolu, ko 'eku ...

<009>

Taimi: 1150 - 1155

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ..... lele mai ko ení, 'oku 'ikai ke mau tokanga mautolu ki he siainé pē ko ha to e koloa. 'Oku taha pē fōkasi 'oku lele'aki maí, ko e Minisitā *Trade* au, pu'i ai e Palēmia, ke u ha'u 'o feinga'i ke fakaava e matapā 'o 'Iulopé ke 'omai e kava ki ai. Na'a ku kole leva kia nautolu ke mau tu'u fakataha ke mau fakahū e me'a ko ia ki he fakataha fakapalamenti mo e fakataha fakapule'anga, vaha'a Pule'angá 'i he vaha'a ko ē Kalepiané, Pasifiki, 'Afilika pea mo 'Iulopé. Manatu'i ko e fonua 'e 28 'o 'Iulopé. 'Osi ko ē tali he'emau fakataha ko iá 'a e Pasifiki. Nau kole leva ki ai ki he'emau kau 'amipasitoá ke nau ō mu'a 'o fatu mai e fo'i fakakaukau ko ia 'i ha pepa kau hanga lau ia ki he fakataha fakalukufua. Ka na'e 'osi ia nau to e lele atu e motu'a ni 'o kole ki he Kalepiané 'a e fiema'u 'enau tokoní.

Sea ko e 'uhinga 'eku ki'i fakahoha'a atú Vava'u 16 na'a mau hanga 'o fakahū e pepa ko ia pea tali ia 'i he alea tu'upau ko é 'i he vaha'a mo 'Iulopé. 'I he'ene hū ko ia 'a e māketi ko ia ke fai 'a e alea ko ia, ko e motu'a ni 'oku ou taki 'a e *special committee* ko ia ke feinga'i ke fakaava e matapā. Na'a ku lele mai au 'o līpooti ki he Palēmia, 'ou talaange, Palēmia, 'oku ke mea'i ko e palopalema 'o e kava, 'oku 'ikai ke alea'i ia 'i Lonitoni, 'a ia 'oku 'i ai 'etau tokotaha ko ē 'i mulí, 'oku fai ia 'i *Brussels*. Ko *Brussels* 'oku 'i ai 'a e fonua 'e 28 'o 'Iulopé.

Ka 'oku ou kole atu, ka 'ikai *relocate* 'a Lonitoni ki ai, 'omai mu'a ha 'Amipasitoa ki ai he 'oku fai 'a e alea fakauike ki he me'a ko ia. Pea na'a ne tu'utu'uni mai, 'ai ia. Ka mou mea'i, 'oku 'ikai ke 'i he Palēmia 'a e mafai ko ia ke ne *assign* atu pē ko hai 'e 'alu ki *Brussels*, 'oku 'i he Fakataha Tokoní ia. Kei tu'u pē fakakaukau ko ia 'o a'u mai ki he 'aho ni. Ko e hā e 'uhinga 'oku tu'u aí, ko e sisitemí. Kuo 'osi fai 'eku ngāue ke avangi 'a e matapā. 'Oku 'ikai ke lava 'e ha kautaha taautaha ke tu'u hake mo ha'ane kava 'o puna atu ki 'Iulope, 'o 'alu atu 'o fakatau ki ha taha 'oku ne fiema'ú. 'Oku 'osi 'atā e matapā ia ko ia 'i he'enau fiema'ú, ka 'oku loka 'a e matapā ko ia, 'oku tau ui ko e *trade barrier*, pea ko e Pule'angá pē taha te ne fai e ngāue ko ia. Ka he 'ikai lava Tonga ia 'o teke'i e kava 'iate ia, kuo pau ke 'unu hono ngaahi *partner* ke mau fai 'a e nga'unú.

Sea ko e 'uhinga 'eku ki'i fakahoha'a atú ke tau lava 'o fai 'a e ngāue ko ení, ko *Brussels* kuo pau ke fakaava e 'ofisi ko ia. He 'oku 'i ai 'a e 'Amipasitoa ia ai 'oku nau ngāue fakauike, faka'aho ki he

issue ko eni. Ka te u fehu'i atú, 'e anga fēfē 'etau nga'unú, talamai 'e he Palēmia ke u 'alu 'o fakaava e matapā ki 'Iulopé ke lava 'ave ki ai e kava. 'Alu atu au 'o fai 'eku aleá, 'ikai ke lava ia he 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'ofisi ia 'i *Brussels*. Pehē leva 'e toki ha'u 'a e 'ofisi mei Lonitoní, ke nau ha'u lēlue faka'aho, 'ikai lava ia. Ka 'oku ou fakalotolahi atu Vava'u, te u talaatu te tau fakaava e matapā ko eni. Kapau 'e fiema'u ke u to e puna ki ai 'o fakahoko e me'a ko eni, ka kuo pau ke fakaava e matapā ko ia, he ko hoku fatongia ia 'o'oku.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, kole pē mu'a ke u ki'i tokoni ange ki he Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku te'eki ke 'osi 'eku ...

Tokanga ki he māketi e kava ki 'Amelika

Lord Nuku: 'Ikai ki'i tokoni atu pē he māketi, tokoni atu pē 'e kau lelei pē ki he Feitu'u na. 'Eiki Sea, ko u fanongo ko ē he pongipongi ní 'Eiki Sea, 'oku 'i ai e palopalema 'i 'Iulope. Ko 'eku, 'uhinga pē 'eku fie tokoní atu 'aku ia 'Eiki Minisitā, 'oku 'i ai e māketi 'i 'Amelika, lahi 'aupito, ko e pa'anga, mahalo ko e ma'ulalo taha ko ē aí ko e 150 'Amelika ki he 200 ki he kilo. Pea te u, ko u 'oatu pē fakatātā 'e taha tau pehē hangē ko e *Miami*, 'oku 'i ai e toko 3, 3 miliona, sitetisitika ia 'oku 'osi ma'ú, nau inu kava -Tonga ko e kau pālangi nautolu ia. Ka ko e 'uhinga pē 'eku tokoni atú ke 'uhí, na'a mata, hangē 'oku ngali palopalema ē, pea koe'uhí ko e tokoni atu pē koe'uhí ko 'Amelika, 'oku lahi 'aupito e māketi ai. Ka ko 'eku lave'i 'oku ma'u 'e Vanuatu he taimi ni 'a e hū kava lahi taha ko ē ki 'Ameliká. Ko e *quality* ko ē kava ko e sai taha e kava Tonga ní, ka 'oku 'ikai ke lava *control* e *standard* ko ē 'a Tonga ní ki he fiema'ú. Ko 'eku tokoni atu pē 'aku ia 'Eiki Minisitā, ko u fakamālō atu au ho'o ngāue. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito, pea ko e ngaahi fakakaukau lelei ia, 'a e fa'ahinga lukuluku 'oku tau to'oto'o mai ki he Falé he kuo tu'u 'a Vava'u ia 'o ngāue, 'oku 'ikai ke ha'u 'a Vava'u ia 'o talamai, 'e Pule'angá, 'e 'omai 'a fē ha kelekele, 'e 'omai 'a fē ha palau, Vava'u ia kuo 'osi tō ia.

<001>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ko e fa'ahinga *economic policy* ia 'oku tau fiema'u. Pea koe'uhí ko 'enau nga'unu 'o fai e fo'i ngāue ko ia kuo pau ke 'unu e Pule'anga 'o fai 'ene ngāue. 'Oku ou fakamālō lahi atu ki he si'i ni'ihi ko eni 'i Vava'u kapau 'oku mou fanongo mai ki homou me'a 'oku fakahoko.

Lord Nuku: Sea ki'i fakakau atu pē mo 'Eua he 'oku mahalo 'oku lahi ange kava 'i 'Euá ia 'i Vava'u.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io.

Lord Nuku: Mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea fakamālō ki he Nōpele te u fakakau ‘a Kolonga ke mu’omu’a ia pea kau atu ai mo ‘Eua ka ko u fakamālō. ‘E Sea ke u, ko u faka’osi atu au.

‘Akauni talasiti Pule’anga ke malu’i ‘aki ngoue kava

Ko u ‘osi tā ki he’eku potungāue ‘oku ua e va’a ngāue ko u ‘osi hanga ‘o ‘ai ke nau alea ki he kava. Ko e va’a ‘e taha ko e va’a ‘oku ui pē ia ko e *market research* pē ko e *market access* ko e me’a ia ‘oku fakahoko fakavaha’apule’anga. Ko e fo’i va’a ‘e taha ko e va’a ia ‘oku ne kumi ha fa’ahinga feitu’u pē pea mālō ‘aupito Nōpele te u fakakau kia nautolu ‘a *Miami* mo e ngaahi feitu’u ko ia ke tau kau atu ai. Ka ‘oku ua ‘a e ongo va’a he taimi ni ko ‘enau fo’i me’afua ia kuo ‘osi ‘oange kiate kinautolu ke ‘ai ha *baseline* ‘o e me’a kuo tau lava ‘o fua ki tu’apule’anga mo ha tāketi ke tau ngāue ‘i he ta’u ni pē ke fei mo lava e me’a ko ia. Pea ko e me’a ia ‘e taha te u talaatu ko u ‘osi hanga ‘o feinga’i ‘o ma’u e fo’i sēniti ‘oku fakahū ia ‘i he *trust account* ‘a e Pule’anga he taimi ni ke tau nga’unu ‘o fakatau e kava kae ‘oua hanga he kakai ko eni ‘o to’o e monū’ia kae ‘ave kotoa e monū’ia ke ‘ave ia ki he kakai Vava’u. Mālō.

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea pea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale ‘Eiki Sea. Ko u poupu kakato au ki he Līpooti ko eni ‘a e Fakafofonga Vava’u. Pea hangē ko e ngaahi fēme’a’aki ‘Eiki Sea ko e, ‘oku ‘ikai foki ke, ko e ngāue ia ko eni ‘oku fiema’u e pa’anga ke fai ‘aki ‘e he kau ngōue ke tokoni ki he ngāue ko eni. He ko e leipa ‘oku lahi ‘aupito pea ko e totongi e leipa ‘oku mou me’a pē ki ai. Pea ko u tui ko e ki’i me’a ‘e taha na’e ngalo he *equation* ko ē na’e ‘omai ko ē ‘e he Fakafofonga ke ne ‘omai e fakamole ko ē ‘oku fai ko ē mo e, ‘o e *investment* ko ē ‘oku fai kae lava ‘o ma’u e fu’u pa’anga lahi ko eni.

Ko e konga hono uā ‘Eiki Sea ko e pehē ko ē ‘oku kei tāpuni ‘a e matapā ko eni ki ‘Iulope ‘Eiki Sea. Ko u fie fakahoko pē heni ‘Eiki Sea kuo fuoloa e ava mai ‘a ‘Iulope ki he kava. Pea kuo ‘osi, ‘oku ‘i ai e ki’i motu’a ngōue ‘i ‘Eua.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu.

Tēvita Lavemaau: Ko e ki’i, ‘oku ‘i ai e ki’i motu’a ngōue ‘i ‘Eua.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko u fakatonutonu atu Sea.

Tēvita Lavemaau: ‘Oleva ke u ‘osi kae toki fai ho fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko e fakatonutonu ‘oku ua.

‘Eiki Sea: Ke kātaki pē ke mea’i pē ko e fakatonutonu pea ke me’a hifo. Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io ko e ki’i fakatonutonu ‘oku ua Sea. ‘Uluaki ‘oku ‘ikai ke *officially* ‘o fakaava mai ‘e ‘Iulope. Fakatonutonu fika ua ‘oku ‘ikai ko e silini ke fai *investment*. Ko e ‘uhinga mai ‘a Vava’u kuo nau ‘osi tō nautolu. Ko e kole ‘e Vava’u ke hanga ‘e he Pule’anga ‘oatu ha silini ke fakatau ‘aki ‘a e ola ‘o ‘enau ngāue pea kumi e māketi ko e tu’utu’uni ia ‘a e Palēmia ‘oku ne ‘omai ki he motu’a ni. Fakatonutonu ia Sea kātaki.

Tēvita Lavemaau: Mālō. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Minisitā mālō e ngāue. Pea ko e silini foki ‘oku hangē pē ia ko ē ko ‘etau talanoa ko ē ki he fakalahi ko ē pa’anga ko ē ‘esitimetri 5 miliona ke ‘ave ki he kau ngōue. Ko e tau talanoa ko ē fai he ‘aho ni ia mo e ngaahi kole ‘oku ‘osi māhino. Ko e tali ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga. Ka u hoko atu au ki he ‘ū me’a na’a ku tokanga au ki ai ‘Eiki Sea. Pē ‘oku *officially* pē *unofficially* ‘oku ‘ikai ko e poini ia. Ko e poini ko ē ko u ‘ohake au Sea ‘oku lolotonga hū kava ‘a e tokotaha tō kava lahi taha ‘i ‘Eua pea ko e kalasi ko ē kava ko ē ‘oku fiema’u lahi ko ē ‘i ‘Iulopé ‘a e kava ko eni ko ē ‘oku ui ko e kava leka ‘a ē ko ē ‘oku lanu mata. Pea ko e kava ia ‘oku ma’olunga ai ‘a e *contents* ko ē ‘oku fiema’u mei ‘Iulope ko ē ki he ngaahi ko ē ‘o e *drugs*. Pea ‘oku ‘ikai ke lava he motu’a ko eni ‘o feau ‘a e fiema’u ko ē ‘a ‘Iulope. Ko e totongi ‘oku māhino pē ‘oku ma’olunga ‘aupito e totongi ia. Ko ia Sea ko ‘eku fokotu’u atu ke tali e lipooti ‘a Vava’u mālō.

Veivosa Taka: Sea. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea fakamālō atu he māhino ‘o e faingamālie ‘oku ‘omi ki he motu’a ni. Ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘a’aku ia. Kuo mau mālie ‘a e kava ia ko ‘eku fehu’i ‘a’aku he takimamata. ‘Oku me’a mai foki ‘a e Fakafofonga fonu ‘a Vava’u ka ko e, ‘i he ngaahi fale kuo teuteu. Ko ‘eku fehu’i ‘oku ‘i fē leva e toe ko eni ko ē ‘a eni ko ē he fo’i fonu ko iá? Ko hono ua ko e hā e ‘uhinga ‘oku fonu pehē ai ‘a Vava’u? Ka ‘oku ‘i ai na’e ‘i ai ‘ene me’a ‘anenai na’a ne pehē nau ō nautolu ia ‘o kakau mo e tofua’a. Pea ko u tui ko e me’a ia ‘oku ngali tokolahi pehē ai ‘a Vava’u hono manakoa. Pea ko ia Hou’eiki tau ki’i akoako kakau kae manakoa hotau ngaahi vahe he mata tofua’a. Ka ko ‘eku ‘oatu pē ki he, ke ne ‘omai angé ko e hā nai ha fu’u ‘uhinga lahi pehē ...

<002>

Taimi: 1200-1205

Veivosa Taka: Mālō ‘Eiki Sea.

‘Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea. Pehē ‘eku fakatapu heni ki he Fale ‘eiki ni. ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino fēfē ki he finemotu’a ni ‘a e fehu’i mei Ha’apai. Ka ko u faka’aamu pē Sea, ke u vahevahe ki he tokolahi. Kuo folau atu ki Vava’u ‘i he Takimamata ki he 2016/17. ‘A ia ko e 2016/17 na’e fe’unga mo e toko 3mano 8afe teau ono fā ‘a e kakai na’a nau ō atu ki Vava’u. Mei he 2017 ki he 2018. Ko e toko 4mano 2afe 3ngeau ononima, kuo nau folau atu ki Vava’u ‘i he Takimamata. Kau ai ‘a e polokalama ko eni mamata mo e kakau mo e tofua’ā. Ko u tui pē Sea, mahalo ‘oku lahi ai ‘a e kakai ha’u ki Vava’u. Pea ko e ‘uhinga pē Sea, ko e Tofua’ā. Taha tete mamata ki he Tofua’ā, pea mo e kakai ‘i Vava’u ko e ma’a atu. Ko e ‘uhinga pē ia ‘a e fie ha’u ai ‘a e kakai ki Vava’u Sea. Ko e tofua’ā ko e kakai pea mo e faka’ofu’ofa ‘o Vava’u Sea, ‘o ma’u kotoa ia ‘e Vava’u. Ko e anga pē ‘a e tali ‘o e fehu’i, pea ko u fokotu’u atu ‘a e Lipooti ko eni. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti.

Lord Nuku: Ko e ki’i fokotu’u faka’osi pē mu’a.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea! Ko ‘eku kole pē ‘a‘aku ia ki he ‘Eiki Minisitā pea mo e ‘Eiki Palēmia. Ko e kavá ‘oku mahino ‘aupito pē ia he taimi ‘e ni’ihi. ‘Eiki Sea, ‘oku mea’i pē ‘e he Minisitā ko eni ‘o e Leipa. ‘Oku ‘i ai e ‘akau to e pa’anga lahi ia mo vave ange ia ‘oku ‘ikai ke u fu’u lave’i ‘a e ‘akau, mahalo ‘oku mea’i pē ‘e he ‘Eiki Minisitā pea mo e Palēmia. Fakangofua ke to’o pē ‘o ‘ave. ‘Oua ‘e tō ia ‘o hangē ko e kava ke tau to e ma’u. ‘Ika’i ko e ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, kātaki ke ‘alu pē ia ki ‘Eua ‘o tō ai ‘a e me’a ko ia.

Lord Nuku: Ko e pa’anga! Ko ‘etau talanoa foki eni ‘i he masiva ‘a e fonua Sea. Ko e pa’anga ‘o e me’a ko ia. Ko e faufauā ē! Ka ko e Pule’anga pē ke nau fa’u mai ha lao. ‘Eiki Nōpele!

‘Eiki Sea: Mālō! ‘Eiki Nōpele. Kalake! Tau pālōti

‘Eiki Palēmia: Ko u kole atu ke ki’i toloi eni ke tau toki foki mai ‘anai ko e ‘isiu mahu’inga eni ‘oku toutou ‘ohake fekau’aki mo e takimamata mo e me’a.

‘Eiki Sea: Hou’eiki! Tolo ‘a e Fale ki he 2.00 efiafi. -

(Na'e mālōlō heni ‘a e Fale)

<004>

Taimi: 1410-1415

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea : Kātaki Hou'eiki, ‘oku ‘ikai ke ma’u e tokolahi. Mālō Hou'eiki, ko eni ‘oku me’a mai e ‘Eiki Tokoni Palēmia, mou me’a hifo ki lalo. Mālō ho’omou laumālie Hou'eiki. Ko e Lipooti ‘A’ahi Fale Alea ki he Vāhenga Fili Vava’u 16, ‘oku kei fai ‘a e feme’a’aki ki ai, na’e ‘osi fokotu’u mai ke tali. Ha'apai 13, me’a mai.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Seá, tapu pea mo e Fale ‘eiki ni 'Eiki Sea, fakamālō koe’uhi ko e ki’i faingamālie ‘oku ma’ú. Ko e fokotu’u atu pē 'Eiki Sea ‘a 'e Lipooti ko ení, pea ‘oku ou fakamālō ki he Fakafofonga 16, koe’uhi ko e ngaahi Lipooti ‘oku ne fakahoko maí, pea tali lelei’i ‘e he Pule’angá, pea ‘oku ‘i ai e fakafiemālie.

Makehe ia 'Eiki Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i fiema’u loli ‘a e Lipooti ko ení, koe’uhi ko e fetuku ‘a e ngaahi me’a ‘oku nau palani. ‘Oku ou poupuu atu ki ai 'Eiki Sea, toni ‘e 3, ‘e malava ai pē ke fetuku ai pē mo e ngoue ‘a e kakaí, hangē ko e ngoue ko ia na’e toki *harvest* ko ia ‘i Kolonga, na’e loli ‘e 3. ‘Oku ou tui ko e ngaahi fokotu’u lelei ia ke fakafaingamālie’i ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fakahokó. ‘Oku ou tui 'Eiki Sea ko e me’a fekau’aki mo e maamá, ko e taha ia ha me’a ‘oku vivili ‘aupito, kae pehē ki he ngaahi fiema’u halá. ‘Oku ou tui ko e ngaahi me’a ia, ‘oku ou fakamālō atu ki he Pule’angá he ngaahi ngāue kotoa pē, ‘oku nau mateuteu, pea ‘oku tulimui atu pē he’enua ngaahi fokotu'utu’ú, ‘a e fiema’u ‘a e kakaí. ‘Oku ou tui ko e me’a fakafiefia ia ‘a e fengāue’aki, pea ‘oku mahino ‘oku tali lelei, pea ‘oku ‘ikai puli ‘a e si’i e ivi hotau fonuá ni, pea ko e me’a pē Sea, ko e ma’u ‘e he kau Hou'eiki Minisitā ‘a e laumālie ‘oku hangamālie ke lava ke fakahoko lelei ‘a e ngaahi fiema’u. Pea ko e fetu’utaki mai ia 'Eiki Sea, mei Ha'apai, ko e ngaahi me’a ia ‘oku nau fiefia, pea ‘oku nau ‘amanaki lelei pē ‘e pehē pē ha’anau tali lelei ‘a e ki’i fiema’u ‘a e ‘A’ahi ‘a Ha'apai 13. Mālō 'Eiki Sea ‘a e ma’u faingamālie, fokotu’u atu.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā *MIA*.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalofonua : Fakatulou atu Sea ki he Feitu'u na. Fakatapu ki he 'Eiki Palēmia kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí. 'Oatu 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpelé, pea pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'atā ki he finemotu'á ni Sea ke fai pē ha tokoni, fekau'aki pea mo e Lipooti ko eni. Pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi ki he Fakafofonga 'o Vava'u 16, koe'uhi ko e Lipooti lelei kuo fakahoko mai ki ho Fale 'eikí ni.

Tali Pule'anga ki he fiema'u sivi mo'ui lelei kau toli

Sea, ko e me'a pē 'oku tokanga ki ai 'a e finemotu'á ni, koe'uhi ko hono 'ohake ko ia fekau'aki pea mo e sivi mo'ui lelei 'o e kakai ko ia ko ē, ke nau ko ia ko ē 'o toli 'i tu'apule'angá. Pea 'oku ou fie 'oatu pē 'e au ia 'a e ngāue pē 'oku fakahoko 'e he Pule'angá. Ko e māhina ko eni ko Sepitemá, 'o lele mai ai ki he māhiná ni, na'e fiema'u 'e he *employer* ia 'i 'Aositelēlia 'a e toko 300 tupu, ke ō ange 'o fai 'a e toli, pea na'e hanga leva 'e he *employer* ia, 'o totongi pē 'a e toketā mei falemahaki, koe'uhi ke lava atu 'o fakahoko 'a e sivi mo'ui lelei 'i Vava'u, pea pehē hake ai pē ki Ha'apai, fakahoko pē mo e sivi mo'ui lelei ko ia 'i aí, pea mo e ngaahi fiema'u ko ia ko ē, koe'uhi ko e feinga pē ke fakafaingamālie mo fakasi'isi'i 'a e fakamole ko ia ko ē 'a e kakaí, koe'uhi ko e folau ko ia ko ē ki he toli. 'A ia ne lava lelei 'a e ngāue ko iá, pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi ki he kautaha ko ení. Koe'uhi na'a nau totongi pē 'e nautoplu 'a e fakamole kotgoa pē, ki he puna fakapuna, tatau pē pea mo e nofo'anga, ...

<008>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakamole kātoa 'a e toketā na'e *cover* kātoa 'a e fakamole ia ko ia 'e he kautaha ko eni mei 'Aositelēlia. Ko e ngaahi kautaha kehe 'oku nau fiema'u ko ia ko ē 'a e tokolahi ko ia ko ē ke ō ange 'oku nau fakafuofua'i pē 'e nautolu e taimi, tala pē ki he kau, kiate kinautolu ko ia ko ē 'oku fie ō ko ia ko ē he toli ke nau omi pē he uike ko ē, *process* 'enau 'ū me'a he uike ko ē 'e taha pea fai leva e folau ia Sea. 'A ia 'oku feinga pē 'a e Potungāue ko e hā 'a e nounou taha pea mo e si'isi'i taha ko ia ko ē fakamole ka 'oku fai pē 'a e fengāue'aki ki ai pea mo e ngaahi kautaha foki Sea.

Palopalema hoko he kau ngāue toli ne foki mai

Na'e 'i ai pē foki 'a e ki'i palopalema 'i he māhina kuo hili ko e kau toli ko ia ko ē na'a nau foki mai na'e 'i ai e palopalema he vakapuna. Pea na'e lava leva 'e he Potungāue 'aneafi 'o fai 'a e fakataha mo nautolu ko ia ko ē na'e hoko ai 'a e palopalema ko eni. Ko e palopalema ko eni ko e kau toli mei Vava'u pea mo e kau toli mei Tongatapu ni. Pea na'e fakamo'oni'i ia ko e toko tolu ko ē na'e hoko ai e palopalema ko e kau toli pē ia 'a Tongatapu ni mei he Vāhenga Vainī. Pea koe'uhī ko u kole pē au ia koe'uhī ki he Fakafofonga kae 'uma'ā e 'Eiki Nōpele, mahu'inga ke tau ngāue fakataha he ngaahi palopalema ko eni he 'oku tau fiema'u ke hokohoko atu 'a e faingamālie ko eni ki he kakai e fonua ka 'oku hoko pē ngaahi palopalema ko eni te ne to e uēsia 'e ia 'a e

tokolahi 'o e kakai ko ia ko ē ke nau ō 'o fai e feinga mai ki he fonua ni. Ka ko ia 'a e fakamālō Sea koe'uhī ko e ngaahi fengāue'aki kotoa pē pea ko u tui 'e hoko ia ke tau fetokoni'aki pea fakasi'isi'i 'a e ngaahi palopalema ko eni kae lahi mai 'a e ngaahi faingamālie ke 'inasi ai 'a e kakai 'o e fonua. Mālō 'aupito e ma'u faingamālie.

Mo'ale Fīnau: Sea fakamolemole ka u ki'i fakahoha'a atu.

'Eiki Sea: Me'a mai Ha'apai.

Mo'ale Fīnau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Sea ko 'eku, 'amanaki au na'a tau mei hiki nima, kuo to e 'ohake he Minisitā ia e me'a mahu'inga. Pea 'oku ou tui 'oku mahu'inga pē fai ki ai ha sio 'Eiki Sea. Ko e palopalema ko ē na'e 'omai ko eni ko ē mei 'a ia hangē ko Ha'apai ko e, 'a e folau mai ko ē 'a e ni'ihi ko eni ki he sivi mo'ui lelei 'Eiki Sea 'oku, 'e lava pē ke u pehē 'oku hoko 'Eiki Sea ko e 'uhinga 'oku 'i ai pē ni'ihi 'oku faingamālie, 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku 'ikai ke faingamālie. Pea 'ikai ke ngata ai 'Eiki Sea ka ko e 'uhinga ko e fo'i *trip* mai ia 'e taha 'o sivi mo'ui lelei pea 'osi ko ia te nau to e foki. Pea nau toki ha'u. 'A ia ko 'etau sio me'a fakapa'anga faka'ekonōmika 'oku, 'e lava ke fai ha tokoni 'i he founa. Ka 'oku 'ohake he Minisitā 'Eiki Sea 'a e tokotaha ko ē na'e fakafolau pē 'e he kautaha 'o 'alu ki Vava'u 'o ha'u ka ko e me'a foki ia 'a e tokotaha 'i tu'a ia mei he Pule'anga.

'A ia kapau 'oku lava 'e he toketā 'e taha 'o 'ave 'oku ou tui 'oku malava pē ke fai 'e he Pule'anga 'ave ha fo'i tokotaha ke ne fai e fo'i ngāue tatau. Ko e 'uhinga he ko ē 'oku me'a mai e 'Eiki Minisitā ko e tokotaha pē na'e 'ave. 'A ia kuo mahino mai 'oku 'i loto 'i he'ene ngāue 'a e *requirement* kotoa ko ē 'oku fiema'u 'e 'Aositelēlia ki he sivi mo'ui lelei. 'A ia ko e ki'i fo'i *assignment* pē 'a e Pule'anga ia ko 'enau fekumi pea kapau 'oku lava 'e he tokotaha ko 'enau fekumi ko e hā e me'a na'e 'alu mo ia fai 'aki 'ene 'ū ngāue na'a tokoni ki he kāinga, mole ke mama'o ke fai ha faka'ī'i 'a e kāinga 'Eiki Sea, 'oku kei folau mai pē kāinga ia 'Eiki Sea ko e 'uhinga ko 'enau ngafa ki honau fāmili ka 'oku, tonu pē ke mea'i he Hou'eiki ko e fatongia 'o ha Pule'anga ke fakapapu'i 'oku tokoni'i pē kakai 'i he lahi taha te tau ala lava 'oua 'e hua'i e silini ke hua'i atu ke hangē 'oku mole ai honau ivi pea nau fakapikopiko ka kuo pau pē ke fai hotau lelei taha ko e 'uhinga ko hotau fatongia 'Eiki Sea ke kumi 'a e hala ke fakafaingofua'i 'a e ngāue 'a e kāinga ko eni 'Eiki Sea. Ko e ki'i me'a pē ia 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu 'i he taimi ni mālō.

'Eiki Palēmia: Sea ...

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e toenga 'o e Hou'eiki. Na'e teuteu foki ke tau pālōti 'anenai ka na'a ku kole ki he Sea ke to e 'omai ha faingamālie 'i he'etau hoko atu 'i he efiāfi ni. Ko hono 'uhinga pē 'e Hou'eiki ko e, na'e kamata pē 'etau ongo'i 'oku ki'i, 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku, *issue* mahu'inga kehe mei he, mei he me'a ko eni 'oku ofongi mai he Fakafofonga mei Vava'u. Na'e kamata ai 'etau ongo'i hangē 'oku tau ki'i hoha'a 'i he'ene mai e fo'i setisitika 'o tau sio ki ai pea ko 'ene taimi ko ē na'a ne lī mai ai 'a e fo'i setisitika ko ia 'oku kamata leva ke tau ongo'i 'oku 'i ai e me'a lahi mo e me'a mahu'inga 'oku te'eki ai ke tau talanoa tautolu ki ai ka 'oku mahu'inga ke tau talanoa, ko e 'uhinga ia nau kole ai. Na'e lave ki he folau'eva'eva 'a Vava'u e ma'a 'a Vava'u. Nau kole ki he Minisitā ke 'omai angē e setisitika ko ē 'o e ...

Taimi: 1420 - 1425

'Eiki Palēmia: ... fakalakalaka ko ē 'oku hoko 'i he folau 'eve'eva 'i he ta'u ní. Ka 'oku te'eki ke a'u mai ka ko e anga 'eku tui 'oku mahalo 'oku tāpolo. Ka ko 'eku 'uhinga 'eku talanoa ko ē ki aí, 'a e mahu'inga ko ē *issue* ko ē.

Fakama'ala'ala Pule'anga tu'unga Hōtele Puataukanave

Ko e tu'u ko ē 'a e Pua Taukanave 'i he taimi ni, 'oku fonu mahalo. Ka ko e me'a eni na'e fai 'e he motu'a ni mo e Pule'angá ko ení, ne fuoloa hono totonu ke to'o 'e he pangikē ia, fuoloa 'aupito. Ka na'e tala 'e he motu'a ni mo e Pule'angá ko eni 'i he lopi, 'oua 'e to'o he ko e fofonga eni 'o Vava'u pea mālō hono fai 'e he siana ko eni e langa. Hā e 'uhinga ke helehela ai pea 'ikai ke lava 'e he Pule'angá 'o fakahoko hono fatongia, 'ikai ke 'omai e kakai na'e tāketi e tangata ko ení, pea 'osi ko ia pea 'ikai ke tau tokoni'i. Pea na'e fai leva e feinga 'a e motu'a ni ki he pangikē, 'o kole ki ai ko e hā ha founa. He ko e *value* ko ē 'o e falé ia na'e pa'anga ia 'e 18 miliona. Ka ko e mo'ua ia na'e ua mo e tupu miliona ko ia, pea u pehē atu ki he, me'a ní te tau kātaki'i ke totongi ha'a taha ia e 2 mo e poini miliona pea ha'u ia 'o fakatau atu 'apongipongi pē ki he 10 miliona. Tau hanga 'o fakakaukau'i. Ka ko e 'uhinga 'eku lave ki ai 'a e mahu'inga ko ē ke tau fakakaukau fakataha ke tau kaungā ngāue fakataha pea mo e *private sector*. Pea ko ena kuo fiefia e tangata 'ikai ke to e hoha'a mai mahalo kuo fonufonu pē me'a ia, 'a e mōtele he taimi ni 'o hangē ko e fakamatala 'a e Fakafofonga Vava'u, kuo tōtōatu 'a Vava'u. Pea ko e fika eni na'e 'ohake 'anenai heni, 'oku lau afe, pea 'ikai ngata ai ko e to e folau, ko e 'ū vaka meilí, 'oku to e 'alu mo ia ki 'olunga. 'A ia ko hono fakalea 'e taha, 'oku ma'ui'ui 'a e folau 'eve'eva, 'ikai ke ngata pē 'i Tonga ni kae tautautefito ki Vava'u.

Ka u ki'i lave atu ki he fakapulipuli ko ení. Ko e taimi ko ē na'a mau fakakaukau ai ke mau ō 'o fai e me'a tatau 'i Tonga ni 'i Vava'u, hili ia 'emau toutou, mahino kia kia mautolu 'a e fo'i palopalema ko ē 'o Neiafú. 'ikai ko ē ke fakahokó pea 'alu e fo'i *task force* 'a e 'Ofisi Palēmia pea ko au nau folau aí. Ko 'etau patū pē ko ē 'i Neiafú 'o fai e 'ū me'a ko ení. Tau to'o 'a e fu'u fale ko eni 'oku tu'u he matātahí. Ko e fo'i palopalema ia ko ē 'a Vava'ú na'e nofo ia mo ia, 'i he fofonga 'o e uafu, Taulanga Puatalefusí. 'I ai mo e ngaahi fu'u fale na'e tu'u he tafatafa'akí, popo. Ko 'etau patō pē ko ení *CEO, implement* e me'a ko ení. Mau tau pē ko ia, fetu'utaki mai ki Tonga ni ki he tokotaha ko ē 'oku 'a'ana e fu'u falé. Tu'o tolu eni 'eta talanoa 'oku te'eki ai pē, sai te mau holoki e fale he 'aho ni pē. Pea mau hanga 'o tafi'i e fu'u fale 'o ma'a. 'Osi ko ia pea mau ngaahi mo e ki'i 'ā ko ena he fu'u Fā ko Fieme'á, ngaahi fakalelei, 'osi ko ia pea to'o mo e ngaahi fu'u fale lalahi na'e tu'u ai. Pea mau pehē, fe'unga, te mau foki ka mou hoko atu. Ka ko 'eku 'uhingá, 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito 'a e me'a ko eni 'oku hoko 'i he folau 'eve'eva tautautefito ki Vava'u. Ko eni kuo talamai kuo 'alu 'a e fika ki 'olunga, tatau pē 'a e kau mamata tofua'a, to e 'alu pea mo e me'a, mo e ngaahi vaka meilí, 'alu mo ia ki 'olunga. 'A ia tau heka 'i he fo'i peau ko ia, tau 'alu ai. He ko eni kuo mahino kuo kamata ke manakoa 'a hotau ki'i fonua ni. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu pē au ia, 'a e founa ko ē ke tau ngāue fakataha ai, tautautefito ki he folau 'eve'eva, ko e fu'u pa'anga lahi faka'uli'ulia 'oku te'eki ai ke tau hanga 'o ma'u ko e 'uhinga pē ko e 'ikai ke tau mateuteu ke tau hanga 'o fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko ia.

Ko ia 'oku ou fokotu'u atu ke tau foki mu'a 'o fakakaukau'i 'a e vanila. Ko e talanoa fakamamahi 'o e 'aho ni ko e pehē, tatau ai pē pē ko e hā e lahi ha vanila te tau tō, kae ha'u e tokotaha kehe 'oku 'i ai 'ene pa'anga, 'o 'ave vanila 'o fakatau, pea 'osi ange me'a kuo ma'u 'e ia e lahi taha ka tau nofo tautolu mo e si'isi'i taha. Ko 'ema, Pule'angá ko ení 'oku kau e fo'i ongoongo ko eni he 'aho ni he ongoongo 'oku tau ongo'i kato kátoa, na'a tau 'osi 'ilo kátoa pē, na'e 'ikai ke 'i ai ha taha 'e puli 'ia tautolu. Ka ko hono to e 'ohake ko eni he 'aho ni 'oku tau to e, 'oku ne hanga 'o 'omai 'etau tokanga ke tau to e nofo hifo 'o fakakaukau'i lelei 'a e *issue* ko ia 'oku fekau'aki pea mo e vanila 'a Vava'u.

....

<001>

Taimi: 1425-1430

'Eiki Palēmia: ... pea ko u to e fakamanatu atu pē 'oku 'i ai e 'ū me'a kehe ia ke nau, ka 'oku tau fakakaukau'i fakataha pea mo e vanila 'a ē nau lave ai ki he *land tenure system* ko e ngaahi me'a kehe 'oku 'ata, 'i he fo'i 'ātakai pē ko ia 'oku fiema'u ia ke tau ngāue fakataha tautolu kae lava 'o fakahoko 'a e ngāue ko eni. Ko ia ko u, 'uhinga pē 'eku to e ki'i tānaki atu ki he me'a ko eni 'i he 'eku mahu'inga'ia 'i he setisitika ko ena na'e 'omai pea mo e ngāue ko ē 'oku totonu ke fai 'e he Pule'anga ko eni. Hou'eiki 'oku fai pē 'emau ngāue 'oku 'ikai ke tuku. Ko homau lelei taha pē eni 'oku fai. Ka 'oku mau kole atu pē ke 'omai homou pou pou mo homou tokoni ke tau ngāue fakataha he ko e ngaahi me'a ko eni na'e 'omai he *report* ko eni 'oku mahu'inga 'aupito ke tau ngāue fakataha ki ai. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Vava'u 16.

Fakamālō'ia Pule'anga he tokoni ki he fakamatamata lelei Vava'u

'Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pehē foki e fakatapu heni ki he Fale 'eiki ni. Ka ko u fie to'o pē faingamālie ko eni Sea ke u fakamālō heni ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Tokoni Palēmia pehē ki he toenga 'o e Kapineti he ngāue lahi 'oku nau fakahoko ma'a e vahefonua Vava'u. Pea mo hono *beautify* pē ko hono to e 'ai 'a Vava'u ke to e faka'ofa'ofa ange hangē ko e me'a ko eni ko ē 'a e 'Eiki Palēmia ki he Fu'u Fa ko Fieme'a kuo faka'ofa'ofa kuo 'āa'i e fo'i feitu'u ko eni. Pea 'oku taimi lahi ha'u e kau folau 'eve'eva he ngaahi vaka meili nau ōmai 'o mālōlō he feitu'u ko eni pea 'oku fakafiefia mo faka'ofa'ofa 'ete ta'utu he feitu'u ko ia 'oku ma'a pea 'oku faka'ofa'ofa ia ki he kakai. 'A ia 'oku 'i ai e fakamālō lahi heni ki he 'Eiki Palēmia, Tokoni pea mo e toenga e Kapineti.

'I he taimi tatau Sea ko u faka'amu pē ke u to'o ai pē pea mo e faingamālie ko eni na'e ngalo ke, he finemotu'a ni ke fakakau atu e tokotaha ko eni ko To'imoana Takataka ko e tokotaha ko eni Sea ko e tokotaha eni pea mei he vāhenga Vava'u 16. Pea ko ia Sea 'oku Sea he Kosilio Kava he Pasifiki. Pea ko u tui Sea 'e tokoni lahi 'aupito 'a e tangata'eiki ko eni ki he māketi ko eni 'oku tau feinga ki ai ke fakatau atu ki ai e kava. Ko e anga pē ia Sea e ki'i tokoni pea mo e fakamālō lahi heni ki he Pule'anga pea mo e fokotu'u atu e Līpooti 'a e vāhenga Vava'u 16. Mālō.

'Eiki Sea: Fakafofonga ko e tokotaha ko ena 'oku ha'u mei Vava'u ka 'oku ma'u 'api kolo ki Ma'ufanga. Ongō Niua.

Vātau Hui: Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea ni. Sea ko u manumanu mēlie'ia pē au ia 'i he Līpooti ko eni 'a Vava'u pea māhino ai 'ene faka'ofu'ofa 'a e līpooti 'oku lahi ai si'ono tālanga'i. Sea ko u, 'oku ou fie fokotu'u atu 'e au heni Sea 'a e, ke kau mu'a mo 'Aositelēlia 'Eiki Minisitā hono fakatokanga'ia ke 'ave atu mo 'etau kava ki ai. Ko e fa'a me'a foki ia 'oku hoko he fa'a folau atu 'a e motu'a ni Sea kimu'a. 'Oku 'alu e fo'i milemila kilo e ua 'oku fakangatangata pē foki. Kapau 'e 'i ai ha māketi pau ia ke 'alu 'etau kilo kava 'atautolu pē 'e a'u 'o kilo 'e nima. He 'oku 'i ai e kakai foki 'atautolu mahalo 'oku tofuhia kotoa pē he kākā 'oku takitaha 'ai mahalo e fo'i kilo e nima fūfuu'i e tolu kae faka'asi e ua. Ka ko u tui Sea ko e koloa mahu'inga ko eni 'oku hanga 'e Vava'u 'o tanu pehē pē foki 'e Niua, masi'i ke 'a Niua mai ē he 'oku fai atu he tiliona. 'Oku tuku mai e piliona kae fai atu he tiliona kae pehē pē 'e Niua ke 'amātou mai ē.

Ko ia Sea 'oku mau, 'oku ou fiefia lahi pea 'oku ou poupou atu ko e fakahoha'a e motu'a ni he fekau'aki pea mo e kau toli. Ko 'eku ki'i kau folau Sea 'oku nau 'osi nofo heni māhina 'e tolu talu si'enau ōmai ko e feinga'i 'enau me'a ke folau he toli. Pea ko u fakame'apango'ia ki he 'Eiki Minisitā ni 'oku ma nofo fakataha pē pea ma vaha'a 'api koloto ke fanafana mai kiate au 'oku 'i ai e kau toli ko eni toko 300 pea 'oku lava pē 'o 'ave nautolu toki ō 'o sivi mo'ui lelei ki ai. Sea ko u faka'amu pē ke mou si'i fakatokanga'i ange mu'a si'oku kāinga. Taimi ko ē 'oku nau si'i ōmai mei motu ōmai 'o si'i nofo hili pē. Nofo hili pē heni māhina e taha māhina 'e ua pea ka toki ma'u e toli he māhina hono tolu pea ko e mālō ia. Ko ia ko u kole pē au ki he 'Eiki Minisitā ko eni 'i he Fakalotofonua 'ai mu'a ha toli vave ange 'aupito ke si'i feinga'i 'eku ki'i kau folau ko eni ka nau folau ā na'a nau to e foki ki Niua pea toki omi ia 'i Tīsema 'ikai to e lava ha folau ia he toli. Ko ia Sea 'oku ou kole atu pea ko u faka'apa'apa lahi ki he līpooti ...

<002>

Taimi: 1430-1435

Vatau Hui: Ko e faka'ofu'ofa ko eni 'o e Vava'u 16 Sea, ko u fokotu'u atu Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Kole atu ke tau pālōti. Koi a 'oku loto ke tau tali 'a e Līpooti 'A'ahi Vava'u 16. Katakai 'o hiki ho nima.

Pālōti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Vāhenga Vava'u 16

Kalake Tepile: Sea, 'oku loto ki ai 'a: Veivosa Taka, Tevita Lavemaau, Mo'ale Finau, Samiu Kuita Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, Vatau Hui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Palēmia, Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minsitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana.

Loto kotoa ki ai 'a e Hou'eiki, toko hongofulu-ma-nima. (15)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki! Kole atu ke tau **Liliu 'o Kōmiti Kakato.**

Me'a 'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki! Mou ki'i fakama'ama'a atu. Tapu pea mo e Tu'i 'o Tonga. Fakatapu ki he Ta'ahine Kuini, kae'uma'ā 'a e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele 'o 'Ene 'Afió. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia. Tokoni Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā. Pea pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Hou'eiki! Mālō ho'omou laumālie. Mou me'a mai pē 'i he Kōmiti Kakato he 'oku laumālie lelei homou fofonga, kae 'oatu mu'a ha'amou ki'i me'a tokoni faka'aho ko eni. 'Oku ou *quote* 'a e ki'i me'atokoni faka'aho ko eni, meihe fa'u 'a e punake. Pea 'oku manako ma'u pe hono 'omai 'a e fa'u ko ē 'a e Punake mei Ha'apai. Ka ko e fa'u ko eni ko e foki mai ko ē 'a e fakahē ko ē na'e fai. Pea hanga leva 'e he punake 'o fa'u 'a e fo'i hiva 'o pehē: *“Tama 'e ngalo 'afē. 'Aho na'e tō ai 'a e afā. Hanga mei mu'a 'a e matangi, vaka 'ikai tauala. Ka ne fafanga 'a langi, mou vili atu kimu'a. He ko e kau matatali tenau a'usia 'a e fonua. Silā ki Vai pea 'uli ngaholo.”*

'E Hou'eiki! Ko e vaka na'e 'ikai ke tauala ko e faka'au'au ia ke hū atu 'a e folau ki Taulanga, kuo angi 'a e matangi mei mu'a. Pea ko e tauala 'a e vaka 'ikai to e lava ha afe ki hema, 'ikai to e lava ha afe ki mata'u. 'Ika ke mākona 'a e lā. Pea ko e tu'u ia. Pea ko e angi ia. Lī 'a e taula 'ai 'a e lā pea tau fononga 'i moana.

Hou'eiki! 'Oku 'i ai pē 'a e taimi ia kuo angi 'a e matangi mei mu'a. Pea hake 'a e peau, ka ko e taimi 'oku angi matangi kae tauala 'a e vaka. Makona 'a e lā pea 'oku ou ongo'i 'oku mākona 'etau alea'i 'etau lao ko eni. Ka mou me'a hifo. 'Oku tau 'unu eni ki he 5.2 kuo mou 'osi feme'a'aki pē ki ai. 'I he Fika 11, 2018, pea mo e 12. 'Oku mou kei feme'a'aki pē eni 'i he Lao Fakaangaanga, 'a ia ko e Līpooti eni mei he Kōmiti Tu'uma'u fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga 11, 2018. Ka 'oku 'i ai ha Mēmipa 'oku ne fie me'a mai pea me'a mai.

Me'a mai 'a e Fakafofonga Fika 15.

Samui Vaipulu: Tapu pea mo e Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato.

Fokotu'u fakafoki Lao Fakaangaanga fika 11 ki he Pule'anga ke fakalelei'i

'Eiki Sea ko e fatongia ko ē na'e 'osi tuku mai ko ē 'i he Fale. Kuo 'osi lava ia. Ko e to e me'afo'ou eni ia. Ko e me'a ko ē 'oku 'asi. 'Oku to e 'asi mai pē mei he tafa'aki ko ē 'a e Pule'anga.

'Oku ou fokotu'u atu 'e au, fakafoki ki he Pule'anga ke nau maau pea toki 'omai. Ke nau maau ki ha me'a 'e taha. Ko e fokotu'u pē ia Sea. He koe'uhi ko e fatongia ko ē na'e 'osi tuku mai kuo 'osi lava ia. Ka 'oku toe 'asi foki 'a e me'a fo'ou ia he taimi ni, kae hili ko ia ko e Lao ko eni na'e 'osi 'omai pē mei he Kapineti. 'A ia 'oku ou fokotu'u atu 'e au, ke fakafoki pē mu'a kia nautolu ke nau fakalelei'i, pea toki 'omai Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō! Ko e Fokotu'u ē! 'Oku 'i ai ha pou pou?

Pou pou ke fakafoki Lao fika 11/2018 ki he Pule'anga

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Pea pehē ki he Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato.

<004>

Taimi 1435-1440

‘Eiki Minisitā Polisi: ... Sea ko e fakamālō atu pē ‘i hono tuku mai ‘a e taimi ko eni ke alea’i ai ke to e kakato hono vakai’i ‘o e lao ko eni ki he Omipatimeni, pea ko e kupu foki ‘oku ki’i fai ai ‘a e feme’aki Kōmiti Kakato, ko e kupu ko eni ko ē ke to e lava ‘a e Omipatimeni ia ‘o fakatotolo pea fai hopo, ‘oku ou fokotu’u atu pē Sea ke fakafoki mai ki he Pule’angá ke to e vakai’i eni pea to e fakahū mai ‘e Sea, hangē pē ko ia ko e me’a ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Lao. Mālō Sea.

Tu’utu’uni fakafoki Lao fika 4/2018 ki he Pule’anga ke fakalelei’i

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki, mou felaumālie’aki tatau na’e fokotu’u foki ‘aneafi ke fakafoki ki he Kōmiti Lao, kā ko eni ‘oku mou loto taha ke tau fakafoki ia ki he Pule’anga. ‘A ia ‘oku fēfē ‘a 12, ‘oku to e ‘i ai ha te tau hoko tautolu ki ai katau pē ko e ...

‘Ikai ha to e fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga fika 12/2018

Sāmiu Vaipulu: ‘I he lao fika 12 Sea na’e ‘ikai ke to e ‘i ai ha fakatonutonu ia ‘a e Kōmiti ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia, sai hou’eiki ‘oku tau me’a mai Tokoni Palēmia.

Fokotu’u fakafoki loua ki he Pule’anga Lao fika 11& 12

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea kātaki ‘oku na felāve’i pē meimei ‘oku ‘ikai ke fu’u *directly* kā ‘oku ‘i ai pē ‘ena kāinga ke fakafoki lōua mai ke fakamā’opo’opo pē kae toki ‘omai. Mālō.

Pāloti’i ‘o tali fakafoki Lao Fakaangaanga fika 11 & 12 ki he Pule’anga

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki, kuo loto lelei ‘a e Pule’angá ke tau fakafoki ‘a e Lao Fakaangaanga 11 mo e 12. Kalake kātaki tau fakafoki ē. Ko ia ‘oku mou loto ki ai fakahā’aki ia ‘a e hiki homou nima ki ‘olunga.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Lavemaau, Mo’ale Finau, Sāmiu Kuita Vaipulu, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto ki ai ‘a e toko hongofulu mā fā.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki ai fakahā mai ia.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘ikai ke loto ki ai ‘a e toko taha.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō hou’eiki. Hou’eiki mou me’a mai ki he 5.3, Fakamatala Fakata’u ‘a e Komisoni ki he Kaungāue Fakapule’anga ki he ta’u 2015/2016/2017, 15/16, 16/17. ‘E fakamā’ala’ala mai eni pē kuo me’a mai ‘a e ‘Eiki Palēmia.

Alea'i Fakamatala Fakata'u 2015-2017 Komisoni PSC

Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e toenga 'o e hou'eiki, ko e lipooti ena 'oku mou lolotonga ma'u 'e moutolu pea 'oku ou tui pē na'e 'osi 'i ai pē 'eku ki'i lave ki he me'a ko ia. Kā kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku pehē 'oku 'i ai ha'ane fa'ahinga fehu'i ke fai, pea fehu'i mai ke tau 'oatu ha tali ki ai. Kā ko e na'a ku lave foki ki he me'a ko ení ko e Komisoni ko eni ko e Komisoni mahu'inga he 'oku 'i ai hono mafai lahi 'oku 'oange ki he fo'i uma ngāue ko eni 'a e Pule'anga. Pea ko e mafai ko ia 'oku na'e 'i ai pē 'eku ki'i lave ki ai, 'oku 'i ai pē taimi 'oku 'ikai ke lava ai 'a e Kāpineti ki he ngaahi fakataha pea mo e PSC pē ko e uma ngāue ko eni 'a e Pule'anga, pea 'oku hoko pē me'a ko ia 'oku 'ikai ke ta'e hoko. 'Oku 'ikai ko ha me'a pē ia 'oku pehē ia ke fokotu'u pē me'a pea na lele molemole ai pē, 'o lele lele pē. 'Ikai, 'oku 'i ai pē taimi lolotonga 'etau feinga ke fakahoko 'a e fatongia 'o e Komisoni ko eni, 'oku malava pē ke hoko 'a e fanga ki'i tō kehekehe, pea 'oku malava pē ke fai ha ngāue ki ai.

Kā ko e anga ia 'eku lave ki he me'a ko eni, pea 'oku na'a ku 'osi lave pē ki ai, kā 'o kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku ne pehē 'oku 'i ai ha me'a ke tokoni mai ai pea ke tokoni mai ai, kā ko e hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai, ko e *reform* ko eni 'oku lolotonga fakahoko 'e he Pule'angá 'oku 'osi pau pē ia ke fai 'a e fengāue'aki ia mo e Komisoni ko eni he 'oku 'i ai 'ena fekau'aki 'a naua, kā 'oku mau lolotonga ngāue ki ai 'i he taimi ni, hangē ko e lau me'a na'a mou me'a na'a mou mahino kiate kimoutolu si'i fakafoki mai 'a e *planning* ki he 'Ofisi 'o e Palēmia, pea 'oku mau 'osi hanga 'emautolu 'o fai 'a e fu'u fokotu'utu'u lahi ki he me'a ko eni, pea ko e taimi ko ē 'oku fai ai 'a e fo'i *reform* pē ko e fakalelei ko eni kuopau ke ue'i katoa 'a e ngaahi nati mo e ngaahi me'a katoa ke nau lava 'o fengāue'aki lelei kae lava 'a 'etau ...

<005>

Taimi: 1440-1445

Eiki Palēmia : .. he 'etau Pule'antga 'o *operate* lelei, pē ko e fo'i sistemi ko eni 'oku feinga e Pule'angá ke fai hono fakalelei'i. Ka ko e anga ia e tu'u he taimi ni, ko e uma ngāue ko ení, 'oku 'i ai pē e taimi 'oku 'ikai ke na fu'u loko lava 'o ngāue lelei ai, pea 'oku fakanatula pē ke hoko e me'a ko ia. Ka ko 'etau fatongiá, fatongia e Pule'anga ko ení, ke ne hanga 'o fai ha fokotu'utu'u, 'o kapau ko e anga ia e tui 'a e Pule'anga ko ia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Hoko mai Hou'eiki 11, Fakafofonga.

Tevita Lavemaau : Tapu pea mo e Seá, pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakató, he ho'atā ni. Sea, ko e lipooti foki ko ení na'e 'osi fai pē ki ai e me'a 'a e 'Eiki Palēmia he Falé, pea tuku hifo eni ki he Kōmiti Kakató. Sea, kau he ngaahi me'a na'e me'a ki ai e 'Eiki Palēmia, felāve'i mo e ngaahi liliu 'oku fakahoko ki he sistemí, pē ko e sino tau'atāina ko ení. Pea 'oku fai e ngāue ki ai 'a e Pule'angá, pea mo e sino tau'atāina ko eni, ke fai ha ngaahi liliu.

Tokanga ki he fetō'aki CEO mo e Kapineti

Ko e me'a 'oku ou tokanga au ki ai he ho'atā ni, 'Eiki Sea, ko e hā e ngaahi liliu ko ia, 'oku fakahoko? 'Uluakí ia. Ko hono uá, 'Eiki Sea, na'e fakatātā'aki 'e he 'Eiki Palēmia, na'e tu'utu'uni

atu e Kapineti ki he kau *CEO*, felāve'i eni mo e matangí, afā, felāve'i mo e ngāue ko iá ki he vahe ko ē siliní. Toko 6 ai e kau *CEO* ia, fakatatau eni ki he fakamatalá, na'e 'ikai ke nau fai 'enautolu e tu'utu'uni 'a e Kapineti. Ko ia na'e tu'utu'uni 'e he Kapineti ke vahe 'a e silini ko iá.

Ko e me'a 'oku ou ongo'í, 'e au, 'Eiki Sea, ko e fefūsiaki e ngaahi mafai tau'atāina ko iá. Ko e ngaahi sino ko ení 'oku tonu ke nau fengāue'aki lelei, kae ngaholo hono 'alofi hotau vaká, 'Eiki Sea. Ko e Lao ko eni 'a e Kau Ngāue faka-Pule'anga, ... pē e ki'i Lao ko ení, pea ko e ta'u eni e 10 tupu e ngāue'aki e ki'i Lao ko ení. 'Oku ne pule'i 'a e *process* ki hono kamata mei hono tu'uaki e ngāue, faka'eke'eke, mo hono fokotu'u ha taha ki he lakanga 'oku 'ange ki ai. Ko e me'a ko ē 'oku hoko ko ē he 'aho ni, 'e 'Eiki Sea. Kuo feinga atu e Kapineti ia ke 'omai e mafai ko iá ke nau fai ia 'enautolu ke nau tu'utu'uni atu, ko hai e *CEO* ko ē 'oku mau fiema'ú, pea kapau 'e 'ikai ke mou tali ia 'e moutolu, pea te tau to e foki tautolu 'o tu'uaki fo'ou. Ko e me'a ia 'oku hokó, 'Eiki Sea.

Ko e fakatātā. Ko e Potungāue ko eni e *MIA*. Na'e 'osi tu'uaki e *CEO* ko iá he ngaahi māhina eni 'e fiha. 'Osi, mole e pa'anga 'a e Pule'angá, fai mo e *due process, interview*, 'osi, 'omai mo e fokotu'utu'u 'a e penolo ko iá ki he tokotaha 'oku fe'unga ke ne fakahoko e fatongia ko iá.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea, ka u ki'i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu, Hou'eiki 11.

Tevita Lavemaau : Fakatonutonu mai pē na'e 'ikai tu'uaki. Pē 'oku loi e tu'uaki? Ko e poiní ia. Na'e tu'uaki?

Sea Kōmiti Kakato : Me'a ki lalo, ko e *point of order* ko ho'o me'a ki lalo, kae fai mai e fakatonutonu. 'Oku 'ikai ke to e 'i ai ha'o to e fehu'i 'au.

'Ikaiki kau Minisita MIA he fakapoa ki ai e tokotaha fili ki he CEO

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea, na'e mahino pē foki 'i he *direction* ko ē pea mo e tu'utu'uni ngāue, kuo pau ke fai e *consultation* pea mo e Minisitā. Ko e 'aho ko ē ko ē na'a ku ha'u ai ki 'ofisi, na'e 'oange ai ke u *endorse*. Na'e 'ikai ke u kau au he *process* ko ia e *consultation*. Pea ko e 'uhinga lahi ia ko ē na'a ku fai ai 'a e tu'utu'uni ko ení. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Vātau Hui : Sea, ka u ki'i tokoni atu ai pē, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Te ke tali e tokoni ko eni, Fakafofonga 11?

Tevita Lavemaau : Tuku pē ke si'i me'a 'a Niua, ka 'oku ou pehē atu, 'aongá ke toki 'oange hano taimi. Kae sai pē, Sea.

Vātau Hui : Sea, 'oku ou fakamālō atu, Sea. Fakamālō atu ki he Fakafofonga 'Euá, 'i he tali ke tokoni 'a e motu'a ni. Sea, 'oku ou tui na'e ngāue faka-Pule'anga foki 'a e Fakafofonga 'o

‘Euá. Tau ‘osi mea’i kotoa pē ‘e kimoutolu, nautolu ko ē na’e ngāue faka-Pule’angá. Ka ‘ikai ke fetaulaki e takí pea mo ha taha ke nau fengāue’aki fakataha, pea ko e me’a leva ‘e hokó, ‘e movete. Pea ‘e movetevete. He ‘ikai ke ‘i ai ha maau ai ‘e taha.

Sea, ko e me’a ko eni ‘oku ‘ohake ‘e he Fakafofonga ‘Euá. Faka’ofu’ofa e me’a ‘oku ne ‘ohaké. Tuku pē mu’a ki he ‘Eiki Minisitā ko iá, ke ne hanga ‘o fakakaukau’i he ko ‘ene Potungāue. Na’a kuo fie Minisitā e Fakafofonga ko ení, ‘i he Potungāue ko iá. Ka ‘oku ou kole atu, Sea, tukuange ...

<006>

Taimi: 1445-1450

Vātau Hui: kae lave pē mu’a ia ki he taumu’a ‘o ‘ene leá, ‘oua ‘e toe me’a mai ia ‘i he fatongia ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ení, he ‘oku ou tui ‘oku nofo ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ení, ‘o feinga ke ‘omi ha taha te ne fengāue’aki fakataha. Ko ia Sea ‘a e fakatonutonu ‘a e motu’a ni.

Tēvita Lavemaau: Mālō ‘Eiki Sea. Ko e tokoni ‘oku ‘ikai ko e fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Fika 11.

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea mo e Hou’eiki. Fakamālō atu ki he Fakafofonga Niuá, pea pehē ki he ‘Eiki Minisitā. Sea, ko e poini ko ia na’a ku fokotu’ú, ko e fakatonutonu, ko e me’a na’a ku lave ki aí na’e ‘osi tu’uaki, na’e ‘osi tu’uaki, ‘intaviu he pēnolo, pea fokotu’u mai ‘a e tokotaha, ‘osi ko iá ‘oku toe kamata fo’ou. Ko e fefūsiaki ia ko ē ‘oku ou ‘uhinga ki aí ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko e liliú ‘Eiki Sea, pē ‘oku fa’a uesia, ko e *reform* faka-Pilitāniá. Ko e kupu’i lea eni ‘oku mahu’ekina he malanga kotoa pē ‘a e Hou’eiki Pule’angá. ‘Oku kamata ke tau kina kitautolu ‘Eiki Sea, he hu’ekina e lea ko ia. He ko e ‘uhingá ko e liliú ia ‘Eiki Sea, ko e liliú ia ko e talu e tanupou ‘o māmāni mo e hoko ‘a e liliú. Ko e Pule’anga kotoa pē kuo pau ke ‘i ai ‘a e ‘ū me’a ke liliú ia, ko e natula ia ‘o māmāni, mo e me’a mo’ui kotoa pē. Ko e me’a pē ko ē ‘oku tau nofo tautolu ko ē ‘o tali mo sio ki aí, ko e hā ‘a e ola ‘o e ngaahi liliu ko eni. Ka ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku malanga’i, ko e me’a ia ‘oku fai.. Ko e Pule’anga ‘e hokomaí, ko e ngaahi ta’u ko eni kuo tau sītu’a mei aí ‘a e Pule’anga ko iá, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi liliu he sisitemí ‘oku nau fai. Ko hotau fatongia he ‘ahó ní..

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea Fakatonutonu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu 11.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kau ki’i fakatonutonu atu. Ko e liliu ko ē ‘oku talanoa ia ki aí, ko e liliu faka-filosofia i faka-fakakaukau. ‘Oku ke ‘ilo ‘a e liliu faka-tekinalé, ‘oku ui ‘a e fo’ilea ko iá ko e *continuous improvement*. Ua, ko hono liliu ‘o ha me’a fakasisitemi, ‘oku ‘i ai ‘a e sisitemi ‘oku ui ko e *change management system* ‘oku ‘ilo’i ia ‘e māmāni. ‘Oku te’eki ai ke ‘i ai ha Pule’anga kuo ne fokotu’u ‘a e ongo me’a ko iá ‘e 2 ke fakalele’aki eni. Ko e fakatonutonu atu eni, pea kapau ‘oku ne pehē kuo ‘osi fakahoko, pea ke ki’i tipeiti mai ke ta sio angé ki aí.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

Tēvita Lavemaau : Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā, ko 'eku lave pē ko iá 'Eiki Sea, ka ko e lipootí ko e Lipooti 'a e Komisoni ko ení. Ko e liliu ko ia na'e fai ki he Komisoni ko ení, na'e 'uluaki 'i he malumalu pē ia 'o e 'Eiki Palēmiá. Pea fai mai ai 'etau liliú, 'o fokotu'u leva 'a e Komisoni tau'atāina ko eni, Komisoni tau'atāina eni mo hono lao, ko e liliú ia, ke nau pule'i tau'atāina. Ko e a'u mai ki he 'ahó ní, ko 'eku poiní ia 'Eiki Sea. Kapau leva 'oku 'i ai ha 'ū *issue*, ko e me'a ko ia 'oku mahu'ingá, fakalelei'i he 'oku 'i he Pule'angá mo e sino ko ení ke fakalelei'i, pea 'omai ki he Falé ni, kae ngaholo 'a e ngāue ko ē 'a e vaka, ko e tu'u ko ē he taimi ni ko e fēfusiaki ko ē 'a e Hou'eiki Minisitā pea mo e sino tau'atāina ko ení, mo e totonu ko ē 'a e kau *CEO*, Sea te tau longoa'a tautolu pea 'e 'ikai ke lava ha ngāue ia, pea 'e mole 'a e pa'anga 'a e fonuá hono vahe nautolu, kae 'ikai ke nau lava 'o ngāue fakataha. Ko ia ko e 'uluaki ia 'o e me'a 'oku ou fokotu'u atu mo e kole atu. 'Eiki Palēmia, ko koe 'oku ke taki 'i he sino tau'atāina ko ení. Pea ko e faka'amu 'a e motu'á ni ia, ..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ki'i Fakatonutonu atu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ki'i fakatonutonu atú, 'oku 'ikai ko ha sino tau'atāina eni, ko ha sino tali ui eni ki he *executive branch* 'o e Pule'anga. 'Oku 'ikai ko ha sino tau'atāina eni ke hangē ko e sino tau'atāina ko ia 'o e 'Atita Senialé, 'oku tali ui mai ki ha sino tau'atāina 'o hangē ko ení ko e Fale Aleá. Ko e sino 'o e *PSC* ko e uma ngāue ia faka-*human resources* 'o e Kapinetí. 'Oku tali ui ia ki he Kapinetí ke fakahoko 'e ne tu'utu'uni ngāué. 'Oku 'ikai ko ha sino tau'atāina ia ke 'ai'ai noa'ia atu pē 'i he tafá'akí 'iate ia. Hala 'aupito 'aupito 'a e ma'u ia ko iá kau fakatonutonu atu he'etau 'alu atu ko ení Sea, kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Tēvita Lavemaau : Mālō Sea. Sea, ko e pehē ko ia ko e sino tau'atāiná, he 'oku 'osi tu'utu'uni 'e he laó 'Eiki Sea pea 'omai pea mo e *process* ko ē ke fai'aki hono *recruit* 'a e kau ngāué, fakahoko ia 'e he sino ko ení. 'Oku 'ikai ke tau toe tu'utu'uni atu 'a e Pule'angá ia ki he founa ngāue ko eni. 'Osi 'oku 'osi ngāue'aki mo e *JD* pea 'oatu mo e lakanga. Tau'atāina 'a e sino ko ení ke ne fai hono fatongiá pea toki lipooti mai ki he Pule'angá, pea na fengāue'aki ai. Ko e poini 'oku ou tokanga au ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Polisi : Ki'i Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Polisi : Faka'apa'apa lahi ki he Fakafofonga ko ení Sea.

<008>

Taimi: 1450-1455

Vātau Hui : ... kae lave pē mu'a ia ki he taumu'a 'o 'ene leá, 'oua 'e to e me'a mai ia 'i he fatongia 'a e 'Eiki Minisitā ko ení, he 'oku ou tui 'oku nofo 'a e 'Eiki Minisitā ko ení, 'o feinga ke 'omi ha taha te ne fengāue'aki fakataha. Ko ia Sea 'a e fakatonutonu 'a e motu'a ni.

Tēvita Lavemaau : Mālō 'Eiki Sea. Ko e tokoni 'oku 'ikai ko e fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Fika 11.

Tēvita Lavemaau : Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea mo e Hou'eiki. Fakamālō atu ki he Fakafofonga Niuá, pea pehē ki he 'Eiki Minisitā. Sea, ko e pōini ko ia na'a ku fokotu'ú, ko e fakatonutonu, ko e me'a na'a ku lave ki aí na'e 'osi tu'uaki, na'e 'osi tu'uaki, 'initaviu he pēnolo, pea fokotu'u mai 'a e tokotaha, 'osi ko iá 'oku to e kamata fo'ou. Ko e fefūsiaki ia ko ē 'oku ou 'uhinga ki aí 'Eiki Sea. Ko e me'a ko e liliu 'Eiki Sea, pē 'oku fa'a uesia, ko e *reform* faka-Pilitāniá. Ko e kupu'i lea eni 'oku mahu'ekina he malanga kotoa pē 'a e Hou'eiki Pule'angá. 'Oku kamata ke tau kina kitautolu 'Eiki Sea, he hu'ekina e lea ko ia. He ko e 'uhingá ko e liliú ia 'Eiki Sea, ko e liliú ia ko e talu e tanupou 'o māmani mo e hoko 'a e liliú. Ko e Pule'anga kotoa pē kuo pau ke 'i ai 'a e 'ū me'a ke liliu ia, ko e natula ia 'o māmaní, mo e me'a mo'ui kotoa pē. Ko e me'a pē ko ē 'oku tau nofo tautolu ko ē 'o tali mo sio ki aí, ko e hā 'a e ola 'o e ngaahi liliu ko eni. Ka 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku malanga'i, ko e me'a ia 'oku fai.. Ko e Pule'anga 'e hoko maí, ko e ngaahi ta'u ko eni kuo tau sītu'a mei aí 'a e Pule'anga ko iá, 'oku 'i ai 'a e ngaahi liliu he sisitemí 'oku nau fai. Ko hotau fatongia he 'ahó ní..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea Fakatonutonu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu 11.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ka u ki'i fakatonutonu atu. Ko e liliu ko ē 'oku talanoa ia ki aí, ko e liliu faka-filosofia i faka-fakakaukau. 'Oku ke 'ilo 'a e liliu faka-tekinalé, 'oku ui 'a e fo'i lea ko iá ko e *continuous improvement*. Ua, ko hono liliu 'o ha me'a fakasisitemi, 'oku 'i ai 'a e sisitemi 'oku ui ko e *change management system* 'oku 'ilo'i ia 'e māmani. 'Oku te'eki ai ke 'i ai ha Pule'anga kuo ne fokotu'u 'a e ongo me'a ko iá 'e 2 ke fakalele'aki eni. Ko e fakatonutonu atu eni, pea kapau 'oku ne pehē kuo 'osi fakahoko, pea ke ki'i tipeiti mai ke ta sio angé ki aí.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā.

Fokotu'u fakalelei'i vā fengāue'aki mo e PSC kapau 'i ai ha me'a ke fakalelei'i

Tēvita Lavemaau : Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā, ko 'eku lave pē ko iá 'Eiki Sea, ka ko e Lipootí ko e Lipooti 'a e Komisoni ko ení. Ko e liliu ko ia na'e fai ki he Komisoni ko ení, na'e 'uluaki 'i he malumalu pē ia 'o e 'Eiki Palēmiá. Pea fai mai ai 'etau liliú, 'o fokotu'u leva 'a e Komisoni tau'atāina ko eni, Komisoni tau'atāina eni mo hono Lao, ko e liliú ia, ke nau pule'i tau'atāina. Ko e a'u mai ki he 'ahó ní, ko 'eku pōini ia 'Eiki Sea. Kapau leva 'oku 'i ai ha 'ū *issue*, ko e me'a ko ia 'oku mahu'ingá, fakalelei'i he 'oku 'i he Pule'angá mo e sino ko ení ke fakalelei'i, pea 'omai ki he Falé ni, kae ngaholo 'a, pea mo e sino tau'atāina ko ení, mo e totonu ko ē 'a e kau *CEO*, Sea te tau longoa'a kitautolu pea 'e 'ikai ke lava ha ngāue ia, pea 'e mole 'a e pa'anga 'a e fonuá hono vahe nautolu, kae 'ikai ke nau lava 'o ngāue fakataha. Ko ia ko e 'uluaki ia 'o e

me'a 'oku ou fokotu'u atu mo e kole atu. 'Eiki Palēmia, ko koe 'oku ke taki 'i he sino tau'atāina ko ení. Pea ko e faka'amu 'a e motu'á ni ia, ..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ki'i Fakatonutonu atu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ki'i fakatonutonu atú, 'oku 'ikai ko ha sino tau'atāina eni, ko ha sino taliui eni ki he *executive branch* 'o e Pule'anga. 'Oku 'ikai ko ha sino tau'atāina eni ke hangē ko e sino tau'atāina ko ia 'o e 'Atita Senialé, 'oku taliui mai ki ha sino tau'atāina 'o hangē ko ení ko e Fale Aleá. Ko e sino 'o e PSC ko e uma ngāue ia faka-*human resources* 'o e Kapinetí. 'Oku taliui ia ki he Kapinetí ke fakahoko 'ene Tu'utu'uni Ngāué. 'Oku 'ikai ko ha sino tau'atāina ia ke 'ai'ai noa'ia atu pē 'i he tafa'akí 'iate ia. Hala 'aupito 'aupito 'a e ma'u ia ko iá kau fakatonutonu atu he'etau 'alu atu ko ení Sea, kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Tokanga ke tau'atāina sino e PSC pea ke fengāue'aki mo e Pule'anga

Tēvita Lavemaau : Mālō Sea. Sea, ko e pehē ko ia ko e sino tau'atāinā, he 'oku 'osi tu'utu'uni 'e he Laó 'Eiki Sea pea 'omai pea mo e *process* ko ē ke fai'aki hono *recruit* 'a e kau ngāué, fakahoko ia 'e he sino ko ení. 'Oku 'ikai ke tau toe tu'utu'uni atu 'a e Pule'angá ia ki he founa ngāue ko eni. 'Osi 'oku 'osi ngāue'aki mo e JD pea 'oatu mo e lakanga. Tau'atāina 'a e sino ko ení ke ne fai hono fatongiá pea toki Lipooti mai ki he Pule'angá, pea na fengāue'aki ai. Ko ia 'oku ou tokanga au ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Polisi : Ki'i Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Polisi : Faka'apa'apa lahi ki he Fakafofonga ko ení Sea.

<008>

Taimi: 1450-1455

Fakama'ala'ala kuo pau ke fakatou tali Minisita & PSC tokotaha ke CEO

'Eiki Minisitā Polisi: ... Fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea ko e fakatonutonu 'oku anga pehe ni, ko e tu'u ko ē 'a e Lao e PSC, 'oku hanga he lao 'o vahevahe mafai ko ē ki hono *recruit* ha CEO 'i he PSC pea mo e Minisitā 'o e Potungāue ko ia. 'Oku 'ikai ke 'ave ia ki ha fo'i, ka ko e founa pē eni 'Eiki Sea. Taimi ko ē 'oku fili ai ha kau pēnolo ko ē ke nau hanga 'o tohi ki he CEO pea 'omai ki he Minisitā. Pea ne vakai ki ai. Pea 'osi ko ia 'enau fili fakamaaka pea 'oku to e 'omai ki he Minisitā ko e tokotaha eni 'oku ne ma'u. Ko e fo'i lea 'oku ngāue'aki he lao kuo pau ke *console* 'a e PSC mo e Minisitā ha'ana e Potungāue 'oku 'ai ki ai e CEO ko ia.

Ko e taumu'a e lao Sea ke kumi ke fai ha fengāue'aki 'i he vaha'a 'o e *process* hono *recruit* ke ki'i tau'atāina mo e fiema'u 'a e Minisitā ko ē 'oku ha'ana te ne fakalele e Potungāue he 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'eiki tau ia 'e 'omai ha Seniale 'oku ne fepaki. 'Osi fo'i pē faha'i 'oku te'eki ke kamata e tau. Mea'i pē he Fakafofonga ko eni na'e Minisitā na'e 'i ai 'ene *CEO*. Na'e me'a mai kiate au he taimi ko ē 'o ne talamai te ne tuli 'ene *CEO* ... hono faikehekehe ... Ko hono ma'u ha'ate *CEO* 'oku te ... tatau mo ia ko e fu'u kolo tāpuaki Sea pea ko e 'uhinga ia e feinga 'a e Pule'anga ke lava ke ma'u ha *CEO* 'e hoko 'o laini tatau pea mo e misiona 'a e Minisitā.

Ko e 'uhinga Sea he 'oku mou manatu taliui e Minisitā ki he kakai. Tukuaki'i he kakai ko e Minisitā. Kuo pau ke futu atu e Minisitā pea ngaue mai e *CEO* ki ai. Ka 'ikai 'e 'alu kehe 'a e Potungāue pea feinga kehe Minisitā ia 'o lahi hono tukuaki'i he kakai. Ko e palopalema ia 'o e 'aho ni ka ko e tu'u 'a e lao Sea ko e 'uhinga e fefusiaki he 'oku tu'u pehē pē lao ia. 'Ave konga e mafai ki he *PSC*, tuku mai e konga e mafai ki he Minisitā. Ko e tu'u ia 'a e lao 'oku 'ikai ke na *console*. Kapau 'oku 'ikai ke sai'ia e Minisitā ai 'ikai fakamo'oni ia ki ai Sea. Ko e tu'u pē ia 'a e lao. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā. Mahino e fakatonutonu.

Tēvita Lavemaau: Sea. Mālō. Fakamālō pē au ia ki he 'Eiki Minisitā ka ko u kole atu pē, mai pē ha ki'i miniti pē 'e 2 Sea kae 'uma'ā, pea 'osi ko ia pea mou toki me'a hake pē moutolu 'o malanga ko e 'uhinga kae lava ke *flow* e malanga. Kapau ko e 'ātunga ē 'etau founa 'Eiki Sea fo'i lea 'e ua fakatonutonu, fo'i lea 'e tolu fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e, Hou'eiki ... Hou'eiki ...

Tēvita Lavemaau: Ka 'oku 'ikai ke u tui au ko ha founa ia 'oku *constructive* ke tau ngāue'aki hotau Fale ...

Sea Kōmiti Kakato: Fai ā e fakatonutonu 'o 'ikai to'o ia mei ho taimi. Ko e tokoni ko ē ko ē 'a e 17 'oku to'o ia mei ho taimi.

Tēvita Lavemaau: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ka ke me'a mai koe. Ko e natula pē ia e lao 'oku tau lolotonga ... pē eni he lao. Me'a mai koe.

Tēvita Lavemaau: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamā'opo'opo mai ha ki'i miniti 'e tolu.

Tēvita Lavemaau: Fakafeta'i Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Kole 'e koe 'a e ua 'oatu 'e tolu.

Tēvita Lavemaau: ... neongo nau fiema'u pē au e ua. Mālō, tapu mo e 'Eiki Sea kae hoko atu 'eku, Sea ko e poini ko ē 'eku malanga 'a'aku ia ko e līpooti ko eni ia 'oku 'i he 15/16. Ko 'eku,

ko e mahu'inga 'o e fakamalanga ia ko eni Sea ko 'etau nga'unu atu ko ē mei he 'aho ni ki he kaha'u. Ko hono mahu'inga pē 'o'ona ia 'a e founa ngāue ke, ka 'oku fai ha ngāue ke lava 'o fakalelei'i kae lava ke ngaholo. Ko e me'a ia ko ē 'oku fiema'u 'Eiki Sea. Ko e ngaahi me'a eni kuo tau sio tautolu kuo tau fononga mai ai, 'a e fēfusiaki. Ka 'oku mo'oni 'Eiki Sea. 'Oku fiema'u ke ngāue fakataha 'a e *CEO* mo e sino ko eni mo e kau ngāue pea mo e Pule'anga he ko nautolu ko e me'a ngāue ia ko ē 'oku ngāue'aki he Pule'anga ki hono alofi ko ē hotau vaka. Neongo 'etau 'etau 'ave 'etau misiona 'o fokotu'u ki he kilukilua ka 'o kapau 'e kalokalo mai 'a e mātu'a faifatongia ia ko eni 'o nau tu'u nautolu 'o 'ikai ke nau to e laumālie lelei ke tau ngāue, ta ko e mo'oni e lea ia ko e, ko e faka'ofa atu ka ko ha faka'ofa he 'ikai ke lava 'o langa e fonua ko eni. Ko ia 'oku ou kole 'e au 'e Sea pea ko e fokotu'u ia ko u fai ki he 'Eiki Palēmia fai ha ngāue pea mo e Pule'anga pea mo e kōmiti ko eni ka 'oku ai ha me'a 'oku fakalelei'i ki he lao ke lava ke nau fengāue'aki ke ngaholo hono ngāue'i hotau vaka 'i he ta'u, ngaahi ta'u ko eni 'oku tau sio atu ki ai. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. 'E Hou'eiki, mou ...

'Eiki Palēmia: Sai pē kau hanga 'o 'oatu ai leva he ko e fehu'i, ko e līpooti eni 'oku ou pukepuke.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe Palēmia ko 'eku kole pē au ki he kau Mēmipa ke nau me'a hifo ka ke me'a mai.

'Eiki Palēmia: Te u kamata mei he, tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki. Mei he fo'i me'a ko ē na'e me'a mai 'aki he, fakamuimui, 'ikai ke lava langa e fonua ni he fēfusiaki. Tau ki'i takatakamilo holo mu'a siosio pē 'oku fai ha langa, setisitika eni 'oku ou pukepuke kapau te u lave ki he *reserve* 'a e Pule'anga. Ko e 'ū *indicator* ia ko ē 'oku ne talamai 'oku fai e langa. He 'ikai ke tau mafili pē 'o lea lolotonga ko ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakamo'oni.

<009>

Taimi: 1455 - 1500

'Eiki Palēmia: ... ko e folau 'eve'eva eni ko u lolotonga pukepuke he taimi ni. 'Atunga ē me'a kātoa ki 'olunga. Ka ko u 'uhinga ia 'eku lea ki ai ē. Kaekehe, te u tali atu e me'a 'e 2 na'a ke lave ki ai. 'Uluakí, na'a ke lave ki he tu'utu'uni 'a e Kapinetí fekau'aki mo e tō'ohi ko ē 'a e monomono e 'ū fale.

Tali Palēmia he fetō'aki mo e kau *CEO* mo e Kapineti he vahe \$ tokoni afā

Ko e me'a ko eni na'e hokó na'e pehē ni. Fuoloa e tu'u 'o avaava holo 'a Kolisi Fefine mo 'Apifo'ou mo me'a, pea ko e lea eni 'a e kakaí, ko fē Pule'angá, ko fē Pule'angá. Kae pangó 'oku ha'i 'a e nima e Kapinetí ki he *World Bank*. Na'e 'osi fai e savea pea vahevahe ko e me'a eni 'e lava 'e he Pule'angá, ko e me'a eni he 'ikai lava 'e he Pule'angá. Sai, koe'uhí ko 'emau ongo'i e *pressure* ko ē mei he *public*. Mo'oni nautolu sio nautolu he, pea u talaange. Mou ō 'o fai e tu'utu'uni 'a e Kapinetí. Tuku ho'omou tu'utu'uní, 'ikai ke nau ō fai, to e ōmai pē mo e me'a tatau. Mou ō fai e tu'utu'uni e Kapinetí, vahe 4 miliona ko ená, taimi ni. Kaekehe, ko e, 'oku 'ikai ko e pehē ia 'oku to'o e tau'atāina, ka he 'ikai ke lava ha Pule'angá 'o ngāue kimu'a kapau 'e a'u ki ha tu'unga 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha fili,

totonu ke hanga 'e he Pule'angá 'o talamai e fili ke faí. 'Oua 'e tukuange ha taha ke ne fai e fili ko ia.

Tali Palēmia ki he fili CEO e MIA

Ko hono uá ko e me'a ko eni fekau'aki mo e tau'atāina. Ko e 'ofisa ko ia na'e fili ke CEO, na'e tu'uaki, mo'oni ia. Ka he 'ikai ke hanga 'e he Pule'angá 'o fai ha fa'ahinga fokotu'utu'u 'oku te'eki ai ke maau mo ma'opo'opo. Ko e fo'i *process* ko ē 'oku fai e filí, 'osi 'ilo 'emautolu ia 'oku 'i ai e fa'ahinga 'i loto 'oku 'ikai ke nau sai'ia nautolu he Pule'angá ko ení. Pea 'oku 'ikai ke u fie lea au ki ai, te ne lava pē 'e ia 'o *influence* 'a e *selection* me'á. Ko e tokotaha ko ē na'e filí te u 'ai ke u fie lea ki ai. Na'e 'i ai e *information* ia na'e ma'u mai mei he fonua kehe fekau'aki ia mo e tokotaha ko ení. 'Ikai ke u loto ke u hanga 'o sipela atu e me'a ko ia. Ko e *information* ia ko ia 'oku fu'u, he 'ikai ke u tui 'e 'i ai ha Pule'angá, te ne ma'u 'a e fakamatala ko ia pea te ne fili e tokotaha ko ia, 'ikai. Ko e 'uhinga ia 'oku ou pehē ko ē ke tuku mai mu'a ke fai 'emau fakakaukaú.

'Oku mo'oni e Minisitā ia, na'e 'ikai ke *consult* ia. He kapau na'e *consult* 'a e Minisitā te ne tala atu ai, 'e sipela atu ai e fo'i me'a ko ia. Ka ko ia 'oku ou pehē, 'oku mahu'inga pē ke nau tau'atāina, ka, *ultimately* ko e Pule'angá, *Government of the day*, ko nautolu te nau hanga 'o seti e *direction*. Ko hono 'uhinga eni, ko hai 'oku taliui ki he kakaí. 'Ikai ke taliui e CEO ia. Ko mautolu 'oku taliuí. Pea ko e fo'i fekau ko ia, *it's loud and clear*. He 'ikai ke nau ō nautolu 'o 'eke CEO.

Tevita Lavemaau: Ki'i fakatonutonu atu pē 'Eiki Palēmia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakatonutonu Palēmia.

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea pea mo e Mēmipa e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea 'oku ua e fakatonutonú.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai.

Taukave ne 'osi 'i ai 20 miliona ke fai'aki e ngāue tokoni afā

Tevita Lavemaau: 'Uluaki ko e me'a ko ē 'Eiki Palēmia 'o pehē, ha'i e Pule'angá 'e he *World Bank*. 'Ikai, fakamolemole. 'Oku 'ikai ke hanga 'e he *World Bank* ia 'o ha'i e Pule'angá. Ko 'enau ōmai 'a nautolu ke tokoni'i e Pule'angá fengāue'aki mo e Pule'angá. Ko e silini ko ē na'e 'ofa mai'aki 'e he ngaahi kupu fekau'akí. Na'e 'osi lau miliona na'e 20 miliona. Ko e 'omai ia ke fai'aki e ngāue ko ē. 'Oku toki fai e tokoni mai 'a e *World Bank* ki he ngaahi langa ko ia 'oku toki muimui mai ia 'oku 'i ai hono *due process* 'ona.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu atu kātaki.

Tevita Lavemaau: Ko e fakatonutonu ko ē hono uá 'Eiki Sea, ko e fo'i pehē ko ē,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu atu e poini 'uluaki ko ia na'e me'á.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu. 'E Fakafofonga.

Tevita Lavemaau: 'Oku ou kei lele eni he'eku fakatonutonú ke 'osi.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia ko u ki'i fakatonutonu atu e poini 'uluakí kātaki.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e fai funga eni he fakatonutonu ko ena 'oku ke me'a mai aí.

Tevita Lavemaau: Si'i, faka'ulia mo'oni 'Eiki Minisitā ko ho'o ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Poini 'uluakí 'oku ou fakatonutonu atu 'oku hala ho'o ma'ú.

Tevita Lavemaau: Ko e me'a eni 'oku mo'oní eni. Ko e me'a eni 'oku mo'oní ko u tala atú.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga. Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki Sea.

Tevita Lavemaau: Ko e founa ngāue ia 'a e Pule'angá mo e ngaahi sino fakavaha'a Pule'angá.

'Eiki Sea Le'ole'o: Laumālie lelei Fakafofonga ka ke ki'i me'a hifo.

Tevita Lavemaau: Ko e 'uhinga ke fakamahino'i ki he 'Eiki Minisitā,

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Ikai ko e fakatonutonu ia 'a'aku.

Tevita Lavemaau: Ko e me'a eni 'oku mo'oní kae tuku 'ene fa'a ha'u 'o loi he Fale ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E Sea ko u fakatonutonu atu.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e loi ia mo e mo'oni ko e me'a ia 'a e fakamo'oni. Na'a ku 'i he Kapineti 'i he taimi na'e me'a ange ai e *World Bank*.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea me'a ange mo e fu'u kau *CEO*, ka u talanoa hangatonu atu. Na'e ō ange 'a e kau *CEO* mo e *World Bank* 'o talaange ko e 50 miliona 'a e *World Bank* 'e uesia 'o kapau te mou tufa silini. Pea ko e hā e me'a na'e hokó. Na'a mau 'alu fakatekinikale, *step by step*, 'o hā, 'o mau vete 'oku hala 'a e fu'u ...

<001>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ma'u ko ia. Ko e fakatonutonu ia 'oku ou 'oatu ko 'ene pehē ko ē 'oku loi e me'a. Ke loi ia ko au nau 'i he Kapineti na'a mau tīpeiti he me'a ko eni fakatekinikale.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tēvita Lavemaau: Mālō. Fakamālō atu ki he fakatonutonu e ‘Eiki Minisitā ko eni. ‘Eiki Sea ko e founa ngāue fakavaha’apule’anga eni mo e ngaahi Pangikē ‘a Māmani pea ‘oku tatau pē ia pē ko Tonga ni pē ko Fisi pē ko Ha’amoā.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Tēvita Lavemaau: He ‘oku ‘ikai ko tautolu pē ia ‘oku uēsia he fakatāmaki fakaenātula pea ‘oku tatau pē foki ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ho’o fo’i fakatonutonu fika.

Tēvita Lavemaau: Ko e me’a ko ena na’e me’a mai ki ai e ‘Eiki Minisitā ia ‘ikai ke u lave’i ‘e au ia.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ou tali ia ‘e au Fakafofonga.

Tēvita Lavemaau: ‘Io mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe.

Fakatonutonu ‘oku taliui kau *CEO* & kau ngāue fakapule’anga ki he kakai

Tēvita Lavemaau: Ko e me’a hono ua ‘Eiki Sea ko e pehē ko ē ‘oku ‘ikai ke taliui ‘a e kau *CEO* ki he kakai. Sea ‘oku taliui e kau *CEO* pea mo e kau ngāue fakapule’anga ki he kakai he ‘oku nau ngāue ... ‘a e kakai ‘o e fonua pea ‘oku nau vahe mei he tukuhau ‘o e kakai ‘o e fonua. Taimi ko ē ‘oku ‘ikai ke nau fakahoko ai ‘o fakatatau ki he lao ‘oku nau mālōlō ... nautolu ko e taliui ia. Ko e taliui ia ‘a e kōmiti mo e Fale Alea.

Sea Kōmiti Kakato: Kuo māhino ho ‘o fakatonutonu.

Tēvita Lavemaau: Kae ‘oua ‘e, mālō Sea.

‘Eiki Palēmia: ‘Oleva ke ‘osi atu eni.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Tau foki pē ki he pangikē. Ko e hangē ko e fakamatala ‘a e Fakafofonga na’e vahevahe ko ē ngaahi langa na’e ‘i ai e vahe ia ‘a e ngaahi langa kuo pau ke tuku pē ia ki he Pangikē ‘a Māmani. Ko e ‘uhinga ia na’a ku pehē ai ko ē ‘oku ha’iha’i he ko e, ‘oku lele ‘enau me’a ke makehe pea ‘oku ‘i ai ‘a e *procedures* ia ‘oku nau lele ai kinautolu. Ka ko u fakatoka, ko ‘eku kole pē ‘a’aku ia ki he Fakafofonga ko eni. ...

Sea Kōmiti Kakato:
foki mai ‘o hoko atu.

‘E Nōpele ‘e Palēmia ‘e kātaki pē ke tau ki’i mālōlō ai ka tau toki

(Na’e mālōlō e Fale.)

<002>

Taimi 1520-1525

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki, tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia, tapu mo e Hou’eiki Nōpele, tapu pea mo e kau Fakafofonga ‘o e Kakai, mālō mu’a hou’eiki ho’omou laumālie, ‘oku mou kei feme’a’aki pē eni ‘i he 5.3. ‘Eiki Palēmia me’a mai.

Fakama’ala’ala Palēmia ki he founa ngāue mo e Pangike Māmani

‘Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā ‘a e toenga ‘o e hou’eiki. Ko e ki’i lave faka’osi atu pē ki he langa ko ia ‘oku fakapa’anga mai ‘e he Pangikē ‘a Māmani. ‘Oku ‘i ai ‘a e fo’i kalasi fakafa’afa’ahinga ‘e tolu ‘oku tatali ki he Pangikē, ‘a ia ko e ngaahi ‘apiako, ‘oku ‘i ai pē ngaahi ‘apiako ia ‘oku ‘ikai ke nau, ‘osi fai ‘a e saavea ia ki ai pea ‘oku ‘osi vahe’i ia ki he Pangikē ‘a Māmani, pea ‘oku ‘i ai pea mo e ngaahi *household*, ‘i ai pea mo e ngaahi fale nofo’anga ‘oku tatali mo ia ki he Pangikē ‘a Māmani. Pea ‘oku ‘i ai pea mo e ngaahi fale Pule’anga, ‘oku to e tatali mo ia ki he Pangikē ‘a Māmani.

Ko e me’a ia na’a ku pehē ai ‘anenai ‘oku ‘i ai ‘a e kongā lahi ‘oku ha’iha’i ‘a e langá mo ‘etau ngaahi me’a ko eni ‘i he afā ki he Pangikē ‘a Māmani, ko ‘eku ‘uhinga ki heni, pea ‘oku lolotonga lele *due process* ia ‘a e Pangikē ‘i he taimi ni, kei hokohoko atu pē ‘enau, hanga ‘enautolu ‘o fakahoko honau fatongia ki he ngaahi ‘apiako ko eni, ko e ‘uhinga ia ‘oku kei ava ai ‘a e ngaahi ‘apiako he ‘oku ‘osi vahe’i ia ‘e he Pangikē ‘a Māmani pea mo hono *fund*. Pea ko e hangē ko e ‘ū fale nofo’anga, mou sio ‘i he ngaahi fale nofo’anga lalahi ‘i he taimi ni ‘oku kei ava, tali mo ia. ‘I ai mo e ngaahi *government facilities* mo e ngaahi fale Pule’anga tatali mo ia, ‘a ia ko e me’a ‘oku hokó ‘e toki fai ‘a e langa ko ia mahalo ki Mā’asi ‘o e ta’u kaha’u, ko ene toki mau ia ‘enau *due process*.

Ko e me’a ia na’a ku lave ai ko ē ‘anenai ki he me’a kā na’a tau talanoa foki tautolu ‘i he langa ko ē mo e *fund* ko ē ‘oku *available* ki he ngaahi me’a ko eni ‘oku ‘osi fai ki ai ‘a e tufa silini ko ia, pea na’a mou fanongo kātōa pē hono tufa, kā ko ‘eku feinga’i ke fakamahino ‘a e fatongia ko ē ‘a e Pangikē ‘a Māmani pea mo e anga ‘o ‘enau founa ngāue, pea kuo pau ke tau tatali. Kuo pau ke tau tatali, he ‘ikai ke tau fusi mai ‘a e Pangikē ke ōmai ke fai hotau lotó, pea neongo ‘a e si’i tulungia ‘a e ngaahi ‘apiako ‘e ni’ihi, pea neongo ‘a e ngaahi fale lahi, ngaahi fale ‘e ni’ihi ‘oku ‘osi ava ‘a e ‘ató, pea mo e ngaahi fale fakapule’anga ‘ikai ke tau to e lava ‘o fai ha me’a ki ai.

Kaikehe ko ‘eku tali ‘aku ia fekau’aki pea mo e me’a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’á, pea ko e hangē ko eni kuo te faka’amu pē ke u fakamanatu ki he kakai ‘o e fonua ke mou kātaki tau tatali, ko e anga ē ‘etau fengāue’aki mo e Pangikē ko nautolu ‘oku ‘anautolu ‘a e pa’anga, ko nautolu

‘oku nau pule ki he taimi ke fai ai ‘a e langa. Kā tau ki’i kātaki pē ‘o fakama’uma’u pea tau ala hotau nimá ki he ngaahi me’a ko ē ‘oku tau ala ala ki ai, tokoni’i ‘a e kakai ko eni ke to e ki’i fakasi’isi’i ange ‘a e faingata’a ‘oku nau fe’ao mai mo ia.

Taukave Palēmia kuo pau pē hoko fetō’aki he anga e fononga

Faka’osí pē ki he me’a ko eni ‘oku fekau ‘aki pea mo e *PSC* ‘oku ou tui pē ‘oku fanongo mai ‘a e kau taki ngāue ki he fu’u me’a ko eni ‘oku tau ‘ohake heni, hangē ko ē ‘oku ‘i ai ha fu’u me’a lahi fēfē hangē ‘oku ‘i ai ha fu’u vā ‘o e kau Minisitā mo e kau ‘oku ‘i ai ‘a e kau Minisitā ia ‘oku nau vā lelei pē nautolu pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e hoko ‘enau vā mo ‘enau kau taki ngāue, pule ngāue, mahalo ko e ki’i toko si’i pē ia, kā ‘oku ‘ikai ko e *issue* ia, ko e *issue* kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku tui ‘a e Pule’anga ko eni ‘oku totonu ke fai ha ki’i ngāue ki ai, manatu’i ko e *system* motu’a na’a tau fononga mai mo ia, pea he ‘ikai ke tau fononga ai pē mo e ngaahi fokotu’utu’u ko ia ‘o ta’engata. Ko māmani ‘o hangē pē ko e me’a ko ē na’e lau ki ai ‘a e Fakafononga ‘Eua, ‘oku pau ke hokohoko atu ‘a e fakalelei ki he ngaahi uma ngāue kotokota pē Pule’anga ‘oka pau ‘oku ‘i ai ha fiema’u pehē.

Pea ko ia ‘oku ou fokotu’u atu kia moutolu ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i palopalema ia ‘oku hoko, pea ko e palopalema ko ia he ‘ikai ke tau lava ‘etautolu ‘o ta’ofi. Ko e fakanatula ko ē me’a ko e *transition* pē ko ‘etau ‘alu mei ha fo’i ...

<005>

Taimi: 1525-1530

‘Eiki Palēmia : ... poini e taha, poini *A* ki he poini *B*, he ‘ikai ke fai ke faingofua. Pau pē ke hoko e fanga ki’i tō kehekehe ko eni. Pea ‘oku totonu ke tau ma’u e fo’i mahino ko iá. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ko e ‘alu molemole. Ko e me’á, kuo pau ke tau fononga atu ‘oku ki’i tokakovi e halá, pea ‘oku fakanatula pē ke hoko e ngaahi me’a ko iá. Ka ko e me’a ia ‘oku ou kole atu ai kiate kimoutolu, hangē ko e kau Takingāue ‘oku mou fanongo mai ki he fakahoha’a ‘a e motu’a ni. ‘Ikai ke u tui ‘oku totonu ke hoko ‘a e feme’a’aki ko eni, ko ha me’a ke mou uesia ai. Pea hangē ko e ‘oku ‘asi atu ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga vā, pē ko ha taaufehi’a ‘i he tafa’aki ‘a e Kapinetí, ‘ikai. Ko e me’a ko iá, ‘oku hoko pē ia. ‘Ikai ko Tonga ni pē ‘oku hoko ai. ‘Oku hoko, na’a mo e siasí, ‘oku hoko. Kapau te tau ki’i nofo hifo ‘o fakakaukau ki he me’a ko iá. ‘Ohovale pē kuo mapaki atu e siasi ko ē ki hē. Mapaki atu e ki’i siasi ko ē ki hē. Ko e anga ia ‘etau fonongá ‘oku pehē. Ko ‘etau fekumi kotoa pē ke ma’u, ‘a e me’a ‘oku tau tui ko e me’a ia ‘oku lelei ki he sosaietí, pea tau tali fiamālie, ko e anga ia ‘etau fononga he maama ko eni. ‘Ikai ke tau lava ‘o ‘alu molemole pē mei ha ..... Pau pē ke ‘iai hono ngaahi palopalema, te tau fetaulaki mo ia, ‘i he hala fononga ‘oku tau fononga atu ai ki he kaha’ú. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai, Ha’apai 12, ‘osi ko iá hoko mai a Vava’u 16.

Taukave ha’u liliu mo hono taimi

Mo’ale Finau : Fakatapu atu ki he Feitu’una, ‘Eiki Sea. Fakatapu ki he Hou’eiki e Kōmiti Kakató. ‘Eiki Sea, ko e tui ‘a e motu’a ni, ko e to’u Fale Alea eni ‘oku totonu ke tau hanga ‘o

fakatokanga'i 'oku 'i ai hotau ui. 'Oku 'i ai hotau ui 'o tautolu. Tau pehē pē, ko e ui, ko e *call*. Pē ko e ui mei he 'Eiki, pē ko e ui pē 'o e taimi. Koe'uhí, he ko e me'a 'oku mahu'ingá, 'Eiki Sea, ko e kaha'ú, 'oku nau fakatu'otu'a mai ki ha fo'i sino, hangē ko tautolú, te tau hanga 'o fakatoka mālie. Kae pangó foki, 'Eiki Sea, ko e anga 'o e fononga 'a e mo'uí, he māmani ko ení, na'e 'i ai hono kamata'anga 'o e folau. Tau pehē, ko e 'Uluaki Fā. Hū mai 'o fai 'etau folau, 'o fai 'o tau fononga mai. Fokotu'u mo hono sisitemi, pea tau mo'ui mai ai. Nofo he'etau fanga kui, mo 'etau fānau, mo e ngaahi fāfāfā e ngaahi laulau to'utangata. Nau ha'u pē he sisitemi, nau heka mai pē ai. Tui au, 'Eiki Sea, na'e 'i ai e taimi ia na'e mama e vaká ia, ka na'e kātaki pē e Tongá. Tau ha'u pē 'etau fonongá, koe'uhí he ko e tala ia 'o taimi, pea ko e tala ia 'o e sisitemi, 'Eiki Sea. Pea tau fononga mai. Fai mai 'etau, hangē ko e ki'i Himi na'e 'ai ke laú, 'Eiki Sea. Fai mai 'etau folau, 'o fai mai. Ko e tu'utu'uni 'e taha 'oku mo'oni, ko e tu'utu'uni 'o e mo'uí, ko e liliú ia, kuo pau ke hoko. 'Ikai ke lava ha taha ia 'o ta'ofi. He ko hono 'uhingá, 'Eiki Sea, he ko e fāliunga ko ē 'o taimi, mo e anga ko ē 'o e 'ahó, mo e 'au ki he hā fua e 'ū me'a ko iá. Te ne fanau'i pē 'eia e liliú. Pea 'oku ou tui au 'oku 'ilo'i pē ia 'e he kakai e fonuá, mo kitautolu, 'Eiki Sea.

Tau a'u mai ki he 'aho ni, 'Eiki Sea, ko e tu'unga eni 'oku tau 'i aí, he 'aho ni. Ko e kongá pē eni ia, 'Eiki Sea, 'o e fekumi 'a e fa'ahinga 'o e tangatá, mo kitautolu e Tongá, ki ha me'a 'oku 'ikai ke haohoa ka 'oku saisai ange pē lelei ange. He 'ikai foki ke lava 'o ma'u e haohoa ia, 'Eiki Sea. Ka 'e lava 'o ma'u 'a e lelei angé. Ko e me'a pē ia 'oku pau pē ke ma'u. Pea faai mai, 'Eiki Sea, 'etau fonongá, he 'ikai ke u tui, 'Eiki Sea, 'oku fea ke hanga pē 'e ha tokotaha, ke u pehē, ko au na'a ku fai e me'a ko ení. Ko hono 'uhingá, he kuo 'osi hanga 'e he 'Otuá 'o fa'u e māmani ko ení, ke fekaukau'aki, 'a e fa'ahinga e tangatá, mo e fa'ahinga sekitoa kehekehe. Ke tupunga mei ai hano langa ha vaka 'oku leleiange. 'Aho ni, 'Eiki Sea, kuo tau a'u mai, ko hotau tu'ungá eni ko e 17 – 9. Mafuli e sisitemi, 'Eiki Sea, he anga pē ia 'o e 'alu 'a e taimi. 'Ikai ke u tui au ko ha me'a na'e fakamālohi'i. Ko e anga pē ia 'o 'ene tafé, hangē ko e me'a na'a ku fakahoha'a ai 'anenaí, Sea. He 'ikai ke tau lava tautolu 'o ta'ofi e liliú, koe'uhí he ko e natula ia e tangatá. A'u mai ki he 'aho ni, tau a'u mai eni ki he tuku'au mai e ngaahi sisitemi ngāue. *Ministry*, mo 'ene hā, mo 'ene hā, mo 'ene Lao, pea 'asi hake ai e *PSC* ko 'eni, mo 'ene Lao.

<006>

Taimi: 1530-1535

Mō'ale Fīnau : ... Ko e me'a ko ia 'oku faingata'á 'Eiki Sea, he 'oku tau 'alu tautolu 'o tulifua ki he temokālafi, pea tau lava he taimi 'e taha 'o liliú 'etau sisitemi tohi'i 'a e Laó, kae 'ikai ke lava liliú'i 'a e sisitemi ko ia e lotó.

Sea, ko e ngaahi fonua temokālafi lalahi tau pehē ko 'Amelika, na'a nau ha'u pē he fo'i me'a tatau, 'a eni 'oku tau fononga mai aí. Pea nau ōmai nautolu 'o liliú 'a e mata'ifiká, lava mo e liliú 'o e ngaahi me'a faka-Temokalati, ko e me'a ko ia na'a nau fihia aí ko e lotó, *attitude* pē ko e *mindset* 'o e tangatá.

Taukave ka 'ikai lelei vā kau ngāue fakapule'anga & CEO mo e Minisitā ke nau fakafisi

Sea, ko e *mechanism* ko ia ko e PSC 'ikai ke u tui au 'oku 'i ai ha fu'u me'a. Ko e ki'i me'a si'isi'i pehē, 'e ue'i, pea lava leva ia 'o tokoni ki he 'etau folau 'Eiki Sea. 'Oatu 'a e fakatātā. Ko e Laó 'Eiki Sea ko hono fili ko ia 'o e CEO 'oku 'uhinga lelei 'a e hū mai 'a e Minisitā ki loto, ke ne hanga 'o endorse. Na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Niuá 'anenaí. Kimui ia, ko Nu'usila 'Eiki Sea, mo 'Aositelēlia mahalo, 'oku 'ikai ke 'i ai ha *process* pehē ia ai., ka ko 'eni. Fānau'i mai pē 'a e tamasi'i Nu'usilá ia pē ko e pālangi pē ko e ta'ahine, 'osi lava pē ia 'o tala hono lotó, he'ene 'alu hake ko ia he sisitemi honau 'apí, mo hono 'apiakó mo e *high school*, 'osi tala pē ia 'e 'i ai 'a e 'aho, 'e 'i ai 'a e Pule'anga fo'ou, kuo pau ke u fakahoko hoku lelei tahá, ke u muimui'i 'a e *policy* 'a e Pule'anga fo'ou ko iá 'Eiki Sea. Ko e me'á ni 'oku pehē ni 'Eiki Sea. Ko e CEO ko ia 'i Nu'usilá, 'oku 'ikai ke fou ia 'i he *process* pehē ni. Ka 'oku 'osi 'ilo pē 'e he CEO ia ko e Palēmia fo'ou, kuo pau ke muimui ki he'ene *policy*.

'Eiki Sea, ko e liliu eni 'oku faingata'a ki he fonua ko ení, 'a e liliu e lotó. Lava 'a e mata'ifiká ia mo e Laó, ka ko e hā hono 'aonga, kapau 'e kei tangutu mai pē 'a e sinó ia hē, 'oku 'ikai ke ne liliu ia, ke ne hanga 'o tali 'a e fo'i liliu ko ē 'oku hoko ko iá 'Eiki Sea. Ko ia 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu 'a e me'a ko ení, ko e kole pē eni ia ki he kau ngāue faka-Pule'anga 'a e motu'á ni. Kapau pē 'e fili 'e he Minisitā 'a e CEO pē 'oku 'ikai ke ne fili, Tonga, kuo tau liliu he 'ahó ni.

Na'a ku 'eke ki he Hai Komisiona Nu'usila ko ia na'e toki 'alu atú kimu'á, 'eke ki ai. 'E anga fēfē leva ha 'alu atu 'a ha Palēmia ko e CEO ia ko ē 'oku kau ia he *Party* Leipa pē ko e *Party National*. Kapau 'oku hū atu 'a e Leipá 'oku *National* 'a e CEO ia 'ene tuí he fonua ko ení 'a e me'a ko eni. Te'eki ke lava ha Minisitā ia 'o *voluntarily resign*, ka u ki'i lave atu ki he me'a ko ení 'Eiki Sea, pea 'oku ou kole fakamolemole ki he Hou'eiki Minisitā. Ko e *resignation* pē ko e fakafisi, ko e tefito'i pē ko e *core* ia 'o e *Democracy*. Tatau ia mo e 'alu ko ia 'a e CEO kitu'a *volunteer* pē, 'alu 'o fai ha'ane ki'i lotu, kole ki he 'Eikí, 'alu ā 'o kumi ha'aku ngāue, ko e 'uhingá, ko hoku 'atamai 'o'okú, 'ikai pē ke u sai'ia au ia he *policy* 'a e Pule'anga fo'ou. Ko ia 'Eiki Sea ko e ki'i fakamalanga pē ia 'oku fai ki he me'a ni 'Eiki Sea, ko hono 'uhingá he 'oku tau talanoa he 'ahó ni, 'oku toe 'a e fanga ki'i me'a iiki 'i he 'etau liliú.

Ka ki he motu'a ni 'Eiki Sea, ko e liliu, ko e loto ke ne tali ha Pule'anga 'oku fo'ou, he ko e anga ia 'etau fonongá, pea te lava 'o tau'atāina, pea te hū kitu'a, 'alu kita 'o kumi ha'ate ki'i ngāue ha feitu'u 'oku 'i ai ha'ate ... Tali kita ki he Pule'anga hoko, ke te ha'u ai. Ko e me'a eni 'oku hokó 'Eiki Sea, kapau 'e 'ikai ke fai 'a e me'a ko eni 'oku ou talaatú, 'oku mou 'ilo 'a e fepakipaki ko ē, 'e 'ikai 'osi ia. Ko e 'uhingá, he 'oku aka ia 'i he tama ko iá, 'a e *policy* motu'a ia 'oku tui ia ki ai. 'E kei malimali mai pē ia, ko 'ene sītu'a pē 'a e Minisitā ia 'oku ne fai 'e ia 'a e me'a kehe. Pea ko ia 'oku 'oatu 'a e fakatangi ko eni, pea 'oku ou tui 'oku fanongo mai 'a e kau ngāue faka-Pule'angá, ke tau.

Tēvita Lavemaau : Sea ki'i Fakatonutonu pē ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

Fakatonutonu ‘oku ‘i ai pe Lao muimui ki ai kau ngāue fakapule’anga

Tēvita Lavemaau : Tapu pea mo e 'Eiki Seá, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa. Ko ‘eku Fakatonutonu 'Eiki Sea ko e tukuaki’i ko eni ‘oku fai ki he kau ngāue faka-Pule'angá. Ko e mātu'a ngāue faka-siviliane eni. Ko honau fatongia ia ‘o nautolu ‘oku ‘osi tu'utu'uni ia ‘e he Laó, ho fatongia ko ia ke fai. Ko e founa ko ia fetongi ‘o e Pule'anga mo e Pule'anga, ‘oku ‘ikai ke kau ai ‘a e mātu'a ia ko eni. ‘Oku ‘i he Lao pē ia ki he *civil servant*, pea ko hono uá 'Eiki Sea, ‘oku ilo’i ‘e he mātu'a fai fatongia ko eni ‘a e Lao ‘o e fonuá, pea kapau ‘oku ‘i ai ha Tu'utu'uni ‘oku ‘oatu ...

<008>

Taimi: 1535-1540

Tēvita Lavemaau: ... Minsitā ke ne fakahoko ka ‘oku ta’efakalao. He ‘ikai ke fai ia he tokotaha ko eni, ko e palopalema ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Fīnau: Fakamolemole Sea te'eki ai ke u hanga ‘o tukuaki’i ha taha ‘oku talangata’a ki ha Minisitā. Kapau ‘oku ‘ilo ‘e ha taha ‘oku ai ha Minisitā ‘oku faihala ‘oku ou poupou’i ke ne hanga ‘ave ki he Fakamaau’anga. Ko e ‘uhinga ko e feitu’u totonu ia, na’e ‘ikai ke u, ko e laumālie ko ē ‘oku tipeiti ‘Eiki Sea ko ‘eku kole pē ko e *CEO* pē ko ha taha pē he fonua ni. Tautautefito ki he kau ngāue faka-Pule’anga he ko nautolu ‘oku nau nofo mai ko ē ‘o, ‘oku nau hanga ko ē ‘o fai e, ‘ai e *policy*. Kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku ‘ikai ke tui ia ki he Palēmia pē ko e Minisitā, ‘oku totonu ke ne ‘alu ia ‘o kumi ha’ane ngāue ha feitu’u.

Fakamolemole kau ngāue homou fanongo mai ko ‘eku ‘oatu hoku loto ‘uhinga he kapau te ke nofo ‘i loto te ke maumau’i ‘e koe ngāue pea longoa’a leva e fonua ia hangē ko Nu’usila ka ko e ‘uhinga ‘oku kehekehe ai mo Nu’usila ‘Eiki Sea nau lave ‘anenai na’e fānau’i mai pē e tamasi’i Nu’usila ‘i he fo’i sisitemi ‘oku ne ‘osi ‘ilo’i ‘oku ai e lao ke tauhi. Pea ‘oku ne ‘ilo ‘oku ai e Pule’anga ke fai ki ai e poupou. Ko tautolu nau hanga ‘ai ‘anenai ‘a e fakafisi ‘Eiki Sea ko tautolu ia ko e fakafisi ia ‘oku te mā kita ia na’a kata’i kita ha taha. ‘Oku ‘ikai ke to e pehē ‘a ‘Amelika ia. Ko e ‘alu pē Minisitā ia feitu’u ‘oku ne ‘ilo’i, ko u manatu’i e fo’i fili ‘e taha ‘Eiki Sea ‘a, fili ki mu’a ‘i ‘Amelika ko e tokotaha ko *Gary Hart* lolotonga e *top* ‘a e temokalati, ‘alu e masi’i ki he matātahi Fololita, ō atu e kau faitā ia faitaa’i ‘ene ki’i ipu moli pea mo e ta’ahine mahalo na’e tu’u pē ia he matātahi ko e faitā pē ia. Ko ‘ene ‘oatu pē ko ē ko ē ‘o peesi ‘uluaki he me’a ‘i he pepa, ko ‘ene *the end* ia ko ‘ene hangatonu mai pē ko ē ‘a e kanititeiti ‘o talamai, ‘Amelika ko u lava au. ‘Ikai ke to e falala’ia’i e sino ko eni. ‘Alu ki ‘api. Ko e fo’i *attitude* ia ‘o e *democracy* ‘Eiki Sea ‘oku tupunga ai ‘eku fakamalanga. Pea ko ia ‘oku ou kole fakamolemole atu Hou’eiki na’a pehē kuo faka’ikai ko ‘eku mateaki’i e me’a kae lava ke tau ‘unu ki ha fa’ahinga *mindset* ‘oku ma’olunga ange kae lava ke ngaholo hotau vaka. Mālō Sea e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai Vava’u 16.

Tokanga ki he founnga & halanga fakahu mai Fakamatala Fakata'u ki Fale Alea

'Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea. Fakatapu foki heni ki he Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea ko u faka'amu pē ke u fakahoha'a pē 'i he me'a na'a ku 'osi fakahoha'a ki ai kimu'a 'i he founnga pē ko e halanga ko ē na'e hū mai ai e līpooti ko eni ki he Fale Alea. Mahino foki Sea ko e taha foki e ngaahi fatongia 'o ha 'Eiki Minisitā ko 'ene fakahū mai ha'ane līpooti fakata'u ki he Fale Alea 'a ia 'oku hā ia 'i he Konisitūtone Kupu 51 Kupu si'i (5). Pea 'oku 'asi ai Sea kuo pau ke fa'u 'e he Minisitā takitaha ha līpooti fakata'u ki he Fale Alea 'o fale'i fekau'aki pea mo e ngaahi ngāue mo e ngaahi palani 'o 'ene Potungāue. Pea kapau 'oku faka'amu 'a e Fale Alea ke 'ilo ki ha to e me'a felāve'i pea mo e Potungāue 'o ha Minisitā, kuo pau ke ne tali 'a e ngaahi fehu'i kotoa kuo 'oatu kiate ia 'e he Fale Alea pea līpooti 'a e me'a kotoa fekau'aki pea mo 'ene Potungāue.

'I he taimi tataua Sea 'oku 'asi 'i he *PSC Act* Kupu 13 (f) 'Oku 'asi ia ai 'oku fiema'u ke *prepare* pē ko 'ene teuteu'i 'e he kau *CEO* ha līpooti, 'a e līpooti fakata'u 'o 'omai ki he 'Eiki Minisitā. Ka ko 'eku vakai hifo ki he līpooti ko eni Sea ko e *CEO* pē ia 'oku fakamo'oni mai ai 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakamo'oni ia 'a e 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai 'a e Komisoni ko eni. Neongo ko e Komisoni eni Sea 'oku 'ikai ko ha Potungāue 'a e Pule'anga ka ko u, 'iate au mo 'eku tui Sea 'oku tonu pē ke fou he founnga, fou mai 'i he 'Eiki Minisitā 'oku 'i he Potungāue ko ia pē 'oku fakamalumu ki ai he kapau 'e hū mai ha līpooti pehē ia, pehe ni ta'efakamo'oni mai e 'Eiki Minisitā e, 'a e Poate pē ko e hā *whatever* pē ko e hā e me'a 'oku ui 'aki 'a e Komisoni ko eni, 'oku hangē eni ia 'oku 'ikai ke fou ia 'i he founnga totonu 'oku tonu ke fou mai ai ki Fale Alea ni. 'Oku 'ikai ke 'asi ia 'i ha Tohi Tu'utu'uni pē ko ha lao 'oku pau ke fakahū mai ha līpooti fakata'u 'o ha Poate ki heni. Ko e anga pē 'eku tokoni atu Sea ko e 'uhinga pē ko e founnga ko eni he kapau 'e hokohoko pehe ni pē ko e kaha'u 'e to e hokohoko ai pē, 'omai pē ngaahi līpooti fakata'u ko eni 'ikai ke mea'i ia he 'Eiki Minisitā 'oku tokanga'i 'a e Komisoni pē ko e Poate pē ko e Potungāue ko ia. Ko e anga pē ia 'a e tokoni atu Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. 'E Minisitā, ko ho'o tali 'a e fiema'u 'a e 16?

'Eiki Minisitā Ngoue: 'A 'ikai Sea ko e poupu pē ...

<009>

Taimi: 1540 - 1545

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: .. ki he līpooti, pea mo e ko ia 'a e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai koe 'Eiki Minisitā kae toki fakahoko mai he 'e Palēmia e fiema'u ko eni.

Tokanga ke 'i ai ha Komisiona fefine he Poate e *PSC*

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: 'Io fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu ki he 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Minisitā pehē foki ki he Hou'eiki Nōpele mo e Kau Fakafongia 'o e Kakaí. Ko e, 'oku 'i ai e ki'i me'a mahu'inga 'i he līpooti ko ia 2016 mo e 2017. 'Oku 'ohake he līpooti ni, ko e peesi 9 palakalafi 3. 'Oku 'o hake ko eni he līpooti, ko e tu'unga 'oku 'i ai e ngāue fakapule'anga,

'oku 'alu pē taimí mo e 'alu hake 'a e hou'eiki fafine, 'a ia 'oku nau kau 'i he ngāue fakapule'anga, 'o tokolahi ange 'i he, 'ia kinautolu tangata. Pea 'oku mahino pē ia 'i he'emauga ngaahi potungāue, 'oku mahino 'aupito pē 'a e me'a ko ia. Ka 'oku 'i ai 'ene fekau'aki mo e fakatātā ko ia 'o e Komisoni ko ia 'o e me'á, ma'a e Kau Ngāue Fakapule'anga 'i he peesi 19.

'Oku 'asi ai 'a e kau Mēmipa ko ia 'o e Komisoni, 'oku 'i ai e fo'i tu'unga ai 'e ua 'oku te'eki ai ke fakafonu pea 'oku sai pē koe'uhi ke u kole pē ki he 'Eiki Palēmia ke ne toki fakama'ala'ala mai. Ka ko e kole 'a e motu'a ni, koe'uhi ko e tu'unga ko ia 'oku 'i ai 'a e ngāue fakapule'anga, 'a e tokolahi ange ko ia 'a e hou'eiki fafine 'i he ngāue fakapule'anga. Ke 'ai mu'a ha Mēmipa pau. Ko e fefine ke kau ki he komisoni, koe'uhi he ko e tu'u ko e mahalo he kamata mai pē, ko e tangata pē, ka 'oku, 'oku toutou pē 'oku mahu'inga 'aupito ke kau ha komisiona fefine. Mālō. Ko e ki'i me'a pē ia ko u fokotu'u atu Sea mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Me'a mai 'a, me'a mai Vava'u 16.

Fokotu'u fakafoki Lipooti Fakata'u PSC 'o fakafou mai he founa totonu

'Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea. Kātaki ka u, ko 'eku fokotu'u atu Sea. Fokotu'u atu mu'a Sea ke fakafoki mu'a e lipooti ko eni 'o fakafou mai 'i he founa totonu 'oku totonu ke hū mai ai ha lipooti ki he Fale Alea. 'E hoko eni ia ko ha *precedent* Sea ki ha ngaahi lipooti 'i he kaha'u. Ka 'ikai ke fakamo'oni e 'Eiki Minisitā ia ki he lipooti, 'e hū noa'ia mai pē lipooti ia ki heni. Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai Sea, ke tau fou mu'a 'i he founa 'oku totonu ke tau muimui ai. Ko e lao pule ki he fonua ni Sea, ko e Konisitūtone, tau foki mu'a ki he Konisitūtone Sea 'o muimui ki ai. Ko e anga ia e fokotu'u, fakafoki mu'a e lipooti ko eni, 'omai, fakafou mai ki Fale Alea ni 'i he founa totonu 'oku tonu ke fou mai ai, 'i he 'Eiki Minisitā 'oku ne tokanga'i e potungāue pē ko e komisoni pē ko e poate 'oku 'i ai e komisoni ko eni. Mālō Sea, fokotu'u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a ki he,

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki Mēmipa. Ko e lipooti ko eni e 2016. Ko e lipooti ko eni ko ē 'a e, *Annual Report 2016/17* 'a e komisiona 'oku 'asi ai 'a e *cover letter*. 'A ia ko e *cover letter* ko ia ko e tohi mei he Palēmia, Samuela 'Akilisi Pōhiva ko 'ene lipooti eni. Pea ko ia 'oku fakamo'oni mai ai pea mo e ...

Sea Kōmiti Kakato: Peesi fiha.

Hū mai pe Lipooti PSC he founa totonu

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e *cover letter* 'i mu'á. 'A ia ko e ki'i tohi ko ia mahalo na'e pulia e ki'i tohi ia he lipooti hono 2 ka ko e tohi ia 'a e Palēmia ko ia 'oku ne tokanga'i 'a e potungāue ko eni. Pea ko ia na'a ne hanga 'o 'omai 'a e lipooti ko ia ki he Falé, pea ko ia 'oku fakamo'oni ai. 'Aho 6 mahina 6, 2018. Pea 'oku mahalo 'oku ki'i pulia 'a e *cover letter* ia ki he lipooti ko ē. Ka ko 'eku 'uhinga pē ko e, 'oku mo'oni e me'a 'oku fai ki ai 'etau fakamatala ka 'oku 'uhinga pē foki

fakangāue, 'oku, he'ikai ke me'a hifo e Palēmia ia 'o taife ha me'a 'iate ia. 'Oku ne tuku ange ngāue ko ia ke fakahoko 'e he'ene *CEO* mo 'ene kau ngāue.

<001>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: ... ka ko ia pē 'oku fakamo'oni ai. 'A ia 'oku mo'oni 'aupito e me'a 'oku me'a ki ai 'a Vava'u 16 ka 'oku mahalo 'oku ne fakakaukau'i 'e ia, he 'oku 'i ai foki e ki'i fakamatala kimu'a pehē ko e Līpooti eni ia 'a e *CEO* ka ko u sio ko u sio hifo ki ai ko e Līpooti pē eni ia 'a e Palēmia kae mahalo na'e taife ha taha kehe pea ko ia pē 'oku fakamo'oni ki ai. Ko e ki'i tokoni atu pē ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u ki'i hoko atu pē tokoni he ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me'a mai Minisitā Polisi.

Tui 'ikai tonu ke fakahū mai ha lipooti 'aki ha *cover letter*

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. Sea ko e ki'i ko e poini ko eni 'oku 'omai ko eni 'e Vava'u 16 'e hā faingofua ia ki he ni'ihi. 'Oku ki'i mafatukituki Sea. Mou mea'i Hou'eiki ko 'ene taimi ē 'oku 'ata mai ai ki tu'a pē ko e *symptoms* 'o e me'a lahi 'oku puli 'i loto. Mo'oni pē ia ko ē 'oku 'i ai e *cover letter* 'oku 'omai ai 'o fakamo'oni mai e 'Eiki Palēmia. Ka ko e me'a eni 'e hoko ko ē hono tukutuku atu 'a e ngaahi sino ngāue mahu'inga 'o 'unu'unu ke mama'o mei he Pule'anga mo e kau Minisitā. Mou mea'i e malanga ko ē 'a Ha'apai me'a ko e tūkunga fakakaukau pē ko e *mentality* 'oku kamata ia ke hūhūkia ki he ni'ihi 'oku 'ikai ke to e e Pule'anga ia 'ia nautolu. Na'e 'i ai e līpooti pehē na'e fakahū mai ki he Fale ni na'e fokotu'u mei he tēpile e Hou'eiki Nōpele ke fakafoki he 'oku 'ikai ke fou mai he Minisitā. Ko e me'a tatau pē mo eni Sea pea ko u pehē au 'oku 'ikai totonu ia ke 'omai ha *cover letter*. Sea me'a mai e Feitu'u na 'eke mai ko e peesi fiha 'oku 'ikai ha peesi ia ko e *cover letter* ia.

Ko e me'a ko ē 'oku fakamo'oni mai ai e kaume'a ko ē 'i loto ko ia 'oku fakapeesi. 'Oku 'ikai ke fakamo'oni ai e Palēmia ia. Pea ko ia 'e Sea ko u pehē au ko e ki'i me'a 'oku ongo faingofua kae 'ai ke māhino ko e sino ngāue kotoa pē 'oku 'i he malumalu 'o e Pule'anga pea totongi 'aki e pa'anga tukuhau 'a e kakai 'oku totonu ke tali ui ia ki he kau Minisitā. *One way or another* 'oku pau ke 'i ai e founa ke nau taliui ki ai pea 'oku totonu ke nau tali ia henau tūkunga fakakaukau Sea. Ko e fakaiku tau taliui kātoa ki he kakai 'o e fonua kae 'oua 'e 'unu'unu pehē ke pehē ko ē fo'i laine ko ē feinga ke tau'atāina mo e 'unu'unu ko ē ke fu'u 'ova he tau'atāina pē ope ki he fa'itēliha ko e fo'i laini pelepelengesi.

Pea 'oku fiema'u Sea ke ma'u he fakakaukau 'o e ni'ihi ko eni kuo pau ke nau taliui ki he Pule'anga. Tonu ke 'i ai ha peesi 'i hē ke me'a e Palēmia ki ai pea 'ai 'ene *foreword* pē ko 'ene me'a 'o fakapipiki 'i loto 'i he līpooti. Kae 'oua 'e 'omai ha *cover letter* he kuo 'osi e taimi ia ko ē fanga ki'i *saving gram* pehē Sea ke mafatukituki 'a e līpooti. Pea 'oku ou tui au 'oku mahu'inga 'aupito 'a e poini ia ko eni ke 'ilo pē 'e he tokotaha kotoa 'oku mafatukituki ke nau 'alu 'i he laini 'o e taliui ke māhino 'aupito 'a e fo'i laini ko ia Sea kae mā'opo'opo. Ko 'ene 'alu pē 'o *split*

accountability ‘oku tau palopalema māhino ‘oku tau taliui taha ki he kakai totongi tukuhau e fonua Sea. Pea ko u kole atu au ia ke fanongo mai mu’a e kakai ‘oua to e hoko e me’a ko ē. ‘Ai ke kau mai ai Sea ke mafatukituki ‘etau ngāue. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me’a mai Vava’u 16.

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: 15 kātaki.

Sāmiu Vaipulu: Sea ko e, sai pē ko u 16 tangata au. Sea ko e, ‘i he tui ko ē ‘a e motu’a ni ko e līpooti ‘e fatu ia ‘e he ni’ihi ko ē ‘oku nau fakahoko e ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Sāmiu Vaipulu: ‘Oku ‘osi mea’i pē ‘e he Palēmia ia ‘a e ‘ū *policy* ‘oku ne tuku ki ai ke me’a pea ‘oku ‘omai pē ‘a e līpooti. Kapau ‘e to e pehē Sea to e lōlōa ange e ngāue ‘a e fonua ni kuo pau ke feinga’i ke to e kau e Palēmia ia tapu mo ia he fa’u līpooti.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Sāmiu Vaipulu: Ka ko u tui au ‘Eiki Sea ‘oku fe’unga pē eni. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ki’i fakatonutonu atu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ko e ‘uhinga pē ‘a e me’a ko ē na’e hoha’a ki ai ‘a 16 ko e fakamo’oni ke fakamo’oni ‘a e Minisitā. ‘Oku ‘ikai ke ne ‘uhinga ia ke fa’u he Minisitā.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ‘oku ne fa’u na fēngāue’aki pea mo e *CEO*. Ka ko e ‘uhinga ia e, he ko e ‘uhinga ko u *overlook* ai au ia ko u nofo au he tohi ko ē tā ko ē ko e *cover letter* he tohi ko ē. Ka ko u fiema’u pē au ke fakamo’oni’i mai na’e ‘uhinga e *cover letter* ko ē ki he tohi ‘e ua. Me’a mai ‘e 16.

‘Akosita Lavulavu: Fakamolemole Sea. Ko e *cover letter* ko ena ko e *cover letter* ia ki he tohi ...

Sea Kōmiti Kakato: 16/17

‘Akosita Lavulavu: Līpooti Fakata’u ko eni ko ē 16/17/ Ko e 15/16 ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *cover letter* ia ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ia na’a ku nofo atu ai.

‘Akosita Lavulavu: Pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakamo’oni e ‘Eiki Minisitā ‘oku fakamalumu ki ai e Komisoni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ka ko e kole ko eni ko ē ‘a e Pule’anga na’e ‘uhinga pē ki ai. Pea ko e fokotu’u ko ē ‘a e Minisitā Polisi pē te tau tali ē ka tau fakatokanga’i ke ‘oua na’a to e hoko. ‘A ia ko e ...

<002>

Taimi: 1550-1555

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me’a ia ‘oku ou ma’u he taimi ni. Koe’uhi ke mou fakatonutonu mai ka u...

Tokanga ki he fakamo’oni mai *CEO/Komisiona ‘i loto lipooti kae tu’atakafi e Palēmia ia*

‘Eiki Minisita Fefakatu’aki: Sea ki’i tokoni atu pe. ‘Oku to e loloto ange ‘a e me’a ia he na’a ku fakakaukau pē au ke u ‘oatu ha ‘uhinga ke hoko atu ‘etau tipeiti. Ka ko e me’a ko ē ‘oku fakahoko mai ‘e he Minisitā Polisi ia, ko e hangē ia ha ‘ulungāanga ‘oku hanga ‘e he faitohi ko ē ‘o fakahā mai ‘a e anga ta’e faka’apa’apa. Ko e me’a ia ‘oku loloto ange pea ‘oku ‘uhinga leva ‘ene fakakaukau ...Na’a ku fakakaukau au ko e tohi ē ke fakalava ke fai ‘aki ‘etau ngāue. Ka ko e ‘uhinga foki ia. Ko ‘eku fakatātā pē eni. Ko e motu’a ni he taimi na’a ku fa’u ai ‘eku palani. Na’e ‘osi ‘a e fo’i uike ia ‘e ua mo e kongā hono fakahoko ia. Na’e natula ‘aki ‘e he kau *CEO* ia ko e Minisitā ia ko e fakamo’oni pē. ‘A ia ko nautolu ia ‘oku nau ‘atamai’i ‘a e me’a kotoa ko ia. Sea, Mahalo ko e me’a ia ‘oku toe loloto ange ...

Sea Kōmiti Kakato ‘Eiki Minisitā kataki ko e fakatonutonu.

Lord Nuku: Ko e ki’i fakatonutonu pē ‘Eiki Sea. Ko e me’a foki ‘oku fai ‘a e feme’a’aki ai ko e fakatonutonu ko ē ‘oku ‘omai ko e Konisitūtone. Ko e lao ko eni ki he

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā ko e fakatonutonu.

Tokanga kuo pau ke teuteu’i *CEO* e lipooti ko e tu’u ia e lao

Lord Nuku: Ko e ki’i fakatonutonu pē ‘Eiki Sea. Ko e me’a foki ‘oku fai ‘a e feme’a’aki ko e fakatonutonu ko ē ‘oku ‘omai ko e kupu ‘o e Konisitūtone. Ko e Lao ko eni ki he ngāue fakapule’anga ‘a eni na’e ‘uhinga ki ai ‘a e Fakafofonga Vava’u. Kuo pau ke teuteu’i ‘e he ‘Ofisa Pule Ngāue ki he Minisitā ‘a e Lipooti. Teuteu’i ‘e he Pule Ngāue ko e tu’u ia ‘a e Lao ko ia ki he Ngāue Fakapule’anga Sea. Ko ‘eku ki’i fakatonutonu pē ki ai. He kapau ‘oku pehē ‘oku hala ē. Tā ‘oku tonu ke tamate’i ‘a e lao ia ko ē.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō!

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō! ‘Oku ou ma’u ‘e au ‘a e fakatonutonu.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atu ‘aku he ‘oku fai ‘a e ngāue ki he lao.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ‘uhinga pē ia Fakafofonga na’e me’a mai ai ‘a e kau Hou’eiki. Mēmipa ko ē.

Lord Nuku: Ko ia!

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakamo’oni ko ē ‘i he Līpooti.

Lord Nuku: Ko ia Sea. Ko ‘eku ki’i fakatonutonu pe ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oleva ‘Eiki Minisitā, ka u ki’i lau atu ‘a e me’a ko eni. ‘Oleva Minisitā kau lau’i atu. Ko e Lipooti eni mo e tohi ko eni na’e me’a ki ai ‘a e Kalake ‘o lau. Na’e ‘omai ‘aki ‘a e ongo Līpooti ko eni. Pea ko e fakamo’oni, ‘a ia teu lau atu pē kamata pē mei ‘olunga.

“Fakatatau ki he Kaveinga ‘i ‘olunga. Ko e Līpooti ko eni na’e tali ia ‘e he ‘Eiki Palēmia, ‘i he ‘aho 29 ‘o e 2017. Na’e lolotonga hono tālanga’i ‘a e Līpooti ni mo hoko ko e veteki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, ‘i he ‘aho 24 ‘o ‘Aokosi.” Ta’u kuo ‘osi.

“Ko ia ai, ‘oku to e ‘oatu heni ‘a e kole ke fakakau atu mu’a ‘a e Līpooti ni ‘i hono tālanga’i fakataha mo e Līpooti 16 mo e 17. ‘A ia na’e ‘osi fakahū atu ki ho Fale eiki na.”

‘I he loto faka’apa’apa mo’oni.

Toketā Lia Maka

‘Ofisa Pule ‘o e Ngāue Komisoni Ma’a e Kau Ngāue Fakapule’anga pea ‘oku fakamo’oni ai ‘a e tokotaha ko eni. Ko e ki’i ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō Sea, ka u hoko atu au mu’a.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā!

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘E Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e me’a loloto ia ‘oku hoko ‘i he Potungāue ko eni, pea ko e ‘uhinga ‘eku ‘oatu ia ‘a e fakatonuhia kae hoko atu ‘etau tipeiti. ‘Oku ou faka’amu ‘e au ke ‘ai ki ‘olunga ‘a e me’a ko eni ke a’u. Te u fakatātā ‘aki eni. Ko e me’a ko ē na’e me’a ‘aki ‘e he Minisitā Polisi. Mou me’a ki he peesi 4 ‘o e Līpooti 2015-2016.. Ki he peesi 6 mo e peesi 7. Ko e peesi ia na’e ‘osi fakapapau’i pē ia ‘e kau hono *print* ‘o e Lipooti ko eni pea ‘oku ou kole atu ke tukuange ke tau ‘alu ki he loloto ‘o e me’a ko eni.

Ko e Lipooti ko ia ‘oku fakamo’oni mai ‘a e *Acting Chairman of Commission* pea fakamo’oni mai ‘i he peesi 7 ‘a e *CEO*. Pea ko u tui pē mahalo te u ma’u ‘I he peesi 8 ‘oku muimui ai ‘a e Palēmia. Peesi 8 ‘oku ‘ikai ke ‘asi ‘a e Palēmia ia ai.

‘Alu ange ki he Līpooti 2016/17. Peesi 6 ‘oku fakamo’oni mai pē ai ‘a e *Acting Chairman of the Commission*. Peesi 7 ko e *CEO* pē ‘oku ‘asi ai. Peesi 8 ‘oku ‘ikai ‘asi ‘a e Palēmia ia. Peesi 5 ‘ikai ‘asi ‘a e Palēmia ai.

<004>

Taimi: 1555-1600

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...tu’a takafi ‘oku ‘asi ai ‘a e tohi ko ē, ‘oku ‘i ai ‘a e makatu’unga pē ko e *mindset* pē ko e *culture*, pē ko e ‘ulungaanga ‘oku ma’u ‘e he Potungāue ko eni ‘oku tonu ke fakatonutonu. ‘Oku ‘asi ia ‘i he’enau fa’u ‘enau lipooti pea nau kole ‘e au ke tukuange mu’a ‘a e lipooti ke tau tālanga’i ke fai mo to’o ‘a e me’a ko eni ke tau fesiofaki ai, he ‘oku ‘i ai ‘a e palopalema lahi hono taki ‘o e Pule’anga koe’uhí ko e Potungāue ko eni. Pea ka ‘ikai ke fakatonutonu te tau palopalema ‘i he’etau fakahoko fatongia ki he kakai. Pea ko e kongā ia he ‘ikai ke he ‘ikai ke nofo pē ha me’a ‘o tupukosi ‘ene ‘asi. Ke fakamo’oni pē ‘a e Komisioná ia mo e *CEO* ‘i he kakano ‘o e lipooti kae tu’a takafi mai ‘a e Palēmia ia ko ia ‘oku ne taki ‘a e Potungāue ko eni.

Ko e palopalema lahi mo loloto faka’uli’ulia hangē pē ko eni, ‘e Komisiona me’a mai ‘o fakamo’oni ē pea ke lau ‘a e me’a pea te u *brief* koe fakamo’oni koe fakamo’oni au hē. Ko e natula ‘o e me’a ko eni ko e Minisitā pē ko e Palēmia ‘e ‘asi ‘i mu’a ko ia ‘oku ‘uluaki fakamo’oni, pea ka ta’efakamo’oni ‘a e toko ua ko ē ki ai, ‘oku ‘uhinga ia ki ha taha.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, ko ‘eku kole pē mu’a ke u to e ki’i fakatonutonu atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai...

Tokanga tukuhifo ongo Minisitā Kapineti e Palēmia

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atú ‘Eiki Sea ko e feme’a’aki ko ē ‘oku fai ko ē ‘i he taimi ni, ‘oku tukuhifo ‘aupito ‘e he ongo ‘Eiki Minisitā ko eni ‘a e ‘Eiki Palēmia Sea, ‘osi ‘omai ‘ene tohi ko ‘ene lipooti eni ‘o fakatatau ki he lao. Ko e me’a ko ē ‘oku tukuaki’i ‘i he ‘aho ní ‘oku ‘ikai ke fai ha ...

Vātau Hui: Ki’i fakatonutonu mu’a Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Vātau Hui: Sea ko ‘eku fakatonutonu atu Sea ki he Hou’eiki Nōpele ko eni ‘o ‘Eua, ko ene tapaekina ‘i he’ene me’a ‘oku mau tukuhifo ‘a e ‘Eiki Palēmia ko e me’a ‘oku mau tokanga ki ai...

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko ‘eku fakatonutonu atú ...

Vātau Hui: ...ko ‘eku fakatonutonu Sea ko e hā ‘oku ‘ikai ke kau ai ‘a e tohi ‘a e ‘Eiki Palēmia fa’o ‘i loto ‘i he tohi, kae ‘ai ‘o ‘ai ke *loose* pehē ‘o to’o pehe’i ‘o to’oto’o pehe’i.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea.

Vātau Hui: Ko e me’a ia ‘oku ou fakatonutonu atú Sea.

Lord Nuku: Sea ‘oku ‘ikai ko ha’ane fakatonutonu ia ‘a’ana ‘Eiki Sea kiamautolu. ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ia ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele.

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu atú fakalelei’i mu’a ‘a e ngāue hotau Fale ni he ‘oku ‘i ai ‘a e fetō’aki ‘i he ...

Vātau Hui: Sea ‘oku ou kole atu Sea, kā ‘oku fakatonutonu ha taha Sea ko e tu’utu’uni ‘a e Fale ni ka ‘oku fakatonutonu ha taha ta’utu, pea kātaki ‘o me’a ki lalo.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki fakafofonga na’e ‘ikai ke u lave’i ‘enau he na’a ku fu’u tokanga atu au ki ho’o me’á kae ‘ikai ke u lave’i ‘a e me’a ‘a e Nōpele. ‘Eiki Nōpele me’a mai.

Lord Nuku: Ko ia Sea, ko ‘eku fakatonutonu pē ‘aku ia, he ‘oku hangē kiate au ‘oku fetō’aki ‘a taumu’a, ko nautolu ‘oku nau tataki ko ē ‘a e Pule’anga pea mo e lipooti ko eni, pea kapau leva kuo tukuaki’i ‘e he ongo Minisitā ‘oku ‘ikai ke ‘aonga ‘a e tohi ko ē ko ē na’e ‘omai ‘e he ‘Eiki Palēmia, fakafoki ‘a e me’a ni.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ki’i fakatonutonu atu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki. Fakatonutonu?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ki’i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ka u ki’i toki fakahoha’a atu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘E tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki Mēmipa, mole ke mama’o ko e motu’a ni ia ko ‘eku feinga’i ke manatu’i ‘e he Potungāue ko ení ko e la’i tā mo e tohi *foreword* mahu’inga taha ke ‘asi ‘i he lipooti, fika ‘uluaki ko e Palēmia, kapau he ‘ikai ke ‘asi mai ‘a e ongo 2 ia ko ē kimu’a he ‘ikai ke fie tokanga ha taha ia ki ai, he ‘oku ‘ikai ko ha taki ngāue naua ia.

Lord Tu’iha’angana: Sea ka u ki’i tokoni pē ki he ‘Eiki Minisitā. Ko eni kuo mei ‘osi ‘a e taimi ka tau mālōlō.

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i tokoni, hou’eiki ko e mou ki’i me’a hifo pē ‘e fakafofonga kātaki ko e me’a ko ē ‘oku ou tali atu au ia he kuo ua ‘a e fokotu’u ko e tukuhifo ke ‘ave ki he Potungāue pē ko ‘etau hoko atu. Ko e me’a ia ko ē ‘oku ou tokanga au ki ai ka mou ko ho’omou laumālie pē moutolu hou’eiki he ko moutolu ‘oku mou tokanga’i ē, me’a mai ‘e ...me’a mai.

Lord Tu’iha’angana: Ko ia ko ‘eku fokotu’ú ia Sea, ko ‘eku fokotu’ú ia Sea he ko e ‘uhingá he ‘oku mo’oni pē feme’a’aki ia kā ‘oku tu’u ia ‘o fokotu’u ka tau nounou Sea he ko e feme’a’aki hangē tofu pē ko e lao ko eni na’a tau kole mai ‘a e Pule’anga ke fakafoki angé...

Sea Kōmiti Kakato: 11/12.

Fokotu’u ke fakafoki Lipooti Fakata’u PSC ki he Pule’anga

Lord Tu’iha’angana: Ko e malanga mai ke fēfēe’i ‘e he Fale Aleá ko eni ko e Pule’angá pē na’e fakahū ki ai ‘a e lipooti pea ‘omai ‘e he Pule’angá ki Fale Alea ni, pea ko e malanga pehē mai ko e ‘ū me’a ko ē he ‘ikai ke tau lava ‘etautolu ‘o fai ha me’a ki he fakamo’oni ‘uluaki mai ē, fakamo’oni ua mai, fakamo’oni tolu, ko e Palēmia mo e Pule’anga nau ō ‘o talanoa mo e Potungāue ko eni. Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu fakafoki ‘a e lipooti ko eni ki he Pule’anga ke ō ‘o feongoongoi mo e PSC mo e kau taki pea to e fakahū mai, ke mā’opo’opo ka nau ōmai ‘o fakalau mai ‘a e ‘ū me’a ko ia he te tau fēfēe’i.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, mālō Nōpele fika 1 ‘o Ha’apai. Me’a mai Minisitā Toutai mo e Ngoue.

‘Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Ki’i tokoni atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Fakamolemole pē Sea ko e ‘Eiki Palēmia eni ‘oku me’a tonu pē ‘i he Fale ni, tukuange ki ai ke ne fai ‘a e tali, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Poupou Palēmia fakafoki Lipooti PSC ke fakalelei’i pea toki fakafoki mai

‘Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea kae’uma’ā ‘a e toenga ‘o e hou’eikí, ko u fanongo lelei pē ki he ‘ū feme’a’akí, pea ‘oku ‘i ai ‘a e lave heni ki he Konisitūtoné, pea ‘oku ‘i ai ‘a e mo’oni ia ai. Ko e anga mahení ia, hangē ko e me’a ko ē ko e *foreword* ko ē ‘oku ‘asi ‘i mu’a...

<005>

Taimi: 1600-1605

‘Eiki Palēmia : ... anga mahení, ko e motu’a ni ‘oku totonu ke ... ‘o hangē pē ko e kau Minisitā kehé. Kae me’apangó, na’e ‘ikai ke u hanga ‘o fakatokanga’i e me’á. ‘Oku ou kole fakamolemole atu he’eku tōnounou ko iá. Kapau na’a ku hanga ‘e au ‘o fakatokanga’i, na’a ku hanga ‘e au ‘o ‘ai. Ka ko e poini mahu’inga heni, na’e totonu ke mahino pē ki he ongo 2 ko eni, ‘oua ‘e to e ‘ai ke u ‘alu atu ‘o fakatotolo e ki’i hā, mo e hā, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai haku taimi lahi ki ai. Ka neongo ia, ‘oku ou poupou ke fakafoki ‘a e me’a ko eni, ke ‘ai fakalelei ‘etau me’á. Ko e loloto ko ē, mo e taumu’a, mo e *motive* ko ē na’e tu’u mei muí, ‘oku ‘ikai ke u lave ki ai. Ka ‘oku ou fokotu’u atu. Tonu ange e fokotu’ú. Fakafoki, he ko e anga maheni. Ko ‘eku lau e he me’a kotoa pē, ko e *foreword*, kuo ‘osi mahino pē ia. Ka ko eni ia ‘oku fakamo’oni mai e toko taha kehe, pea ‘oku ou kole fakamolemole atu he ongo sevāniti ko ‘eni. ‘Oku ou tui pē mahalo pē ko ha ki’i hamumu pē. Ka tau tali ke fakafoki ke ‘ai fakalelei mai. O.K.

Sea Kōmiti Kakato : Hou’eiki, mou kātaki ‘o me’a hifo. ‘Oku mou loto tatau leva ke tuku hifo ‘a e lipooti ko eni, ‘o to e fakafoki, pea fakahā’aki ia ‘etau hiki hotau nima ki ‘olunga. Ko moutolu ‘oku laumālie ki he fokotu’u ko ‘eni, mou hiki hake homou nima ki ‘olunga. Mou

tali ke toe fakafoki ‘a e lipooti ko eni, ki he Pule’angá, kae toki ‘omai. Fakahā’aki e hiki homou nima ki ‘olunga.

‘Ikai tui ‘oku fakapotopoto ke to e fakafoki Lipooti PSC

Lord Nuku : ‘Eiki Sea, ke u ki’i kole atu pē mu’a, ‘Eiki Sea. Ko ‘eku ‘uhinga ‘eku kole atú, ‘Eiki Sea, he kuo tau ‘osi lele’i ‘etautolu ‘a e tohi ko eni, ‘o meimei ‘osi. Ko e tu’u ko eni he ‘aho ni, ke fakafoki, ‘Eiki Sea, ‘oku ta’efe’unga ‘aupito ‘aupito mo e tu’utu’uni ‘a e Fale Alea, ke fakafoki.

Pāloti ‘o tali Fokotu’u ke fakafoki Lipooti PSC ke fakalelei’i

Sea Kōmiti Kakato : Mou fakahā’aki ho’omou loto ki ai, hiki homou nima ki ‘olunga. Fakafoki.

Kalake Tēpile : Sea, loto ki ai a Mo’ale Finau, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Palēmia. ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. ‘Oku loto ki ai e toko 11.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Ikai loto ki ai, fakahā mai ia.

Kalake Tēpile : ‘Ikai ke loto ki ai a Tevita Lavemaau, ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 2. Toko 3 kia Sāmiu K. Vaipulu.

Sea Kōmiti Kakato : Hou’eiki. Mālō kuo tali ‘etau ngāué ki he efiāfi ni. Tau **Liliu ‘o Fale Alea**.

‘Eiki Sea : Tolo e Falé ki he 10.00 ‘apongipongi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pe ‘a e ‘Eiki Sea)

<006>

Fakama'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea